

UNIVERSITATEA DIN BUCUREȘTI
DEPARTAMENT - CATEDRA UNESCO
PENTRU SCHIMBURI INTERCULTURALE ȘI INTERRELIGIOASE

Program de Master:
“Comunicare interculturală în contextul integrării europene”

LUCRARE DE DISERTAȚIE

INFLUENȚA CULTURILOR NON-EUROPENE
ASUPRA CULTURII EUROPENE
- PERSPECTIVĂ ROMÂNEASCĂ -

Coordonator: Prof. univ. Dr. Martin Hauser

Masterand: Antoniu Neagu

București

- iunie 2004 -

CUPRINS

I. INTRODUCERE / 3

A) CE ESTE CULTURA? / 3

B) CE ESTE INTERCULTURALITATEA? / 10

II. TRATARE / 17

A) GENEZA CULTURII ROMÂNEȘTI ÎN CREUZETUL PROTO-EUROPEAN / 17

B) INFLUENȚA SLAVO-BIZANTINA ÎN EUROPA PRIN INTERMEDIUL CULTURII ROMÂNEȘTI / 23

C) ISLAMUL ȘI INFLUENȚA SA ASUPRA EUROPEI / 31

D) CULTURA ROMÂNEASCĂ ÎNTRE ANTISEMITISM ȘI PROMOVAREA VALORILOR CULTURII EVREIEȘTI ÎN EUROPA / 41

III. CONCLUZII / 50

IV. BIBLIOGRAFIE / 54

I. INTRODUCERE

A) CE ESTE CULTURA ?

Fiind o entitate inteligentă, rațională și comunicativă, omul a simțit întotdeauna nevoia de a deveni creator, de a da naștere unor lucruri și fapte absolut noi și valoroase, interacționând și relaționând în același timp cu semenii săi, cu natura și cu divinitatea. Probabil ca aceasta cerința viscerală de a fi creator este tocmai o ramașită a faptului că omul a fost plăsmuit “după chipul și după asemănarea” (Facere1,27) Creatorului – Dumnezeu.

Capacitatea creativă, inovatoare și inventivă a ființei umane reprezintă, fără îndoială, un potențial extraordinar și inepuizabil care stă la baza tuturor produselor culturale din lume. Ea este “motorul” care mișcă inteligența umanității spre noi și noi valori materiale și spirituale. Acest potențial l-a făcut deseori pe om să se indentifice cu zeii, să se mândrească datorită creațiilor sale valoroase, să crească și să trăiască numai pentru ele, să orbească privind la strălucirea lor puternică, să se autodivinizeze sau să fie divinizat de ceilalți oameni.

Când vorbim de cultură, vorbim în primul rând de un imperativ ontologic al umanității, acela de a genera noi valori, unele în completarea altora, altele în opoziție cu cele deja existente, toate definind și redefinind spiritul uman ca fiind ceva unic, irepetabil și original în fiecare dintre noi, posedând însă un fond comun, o natură specifică și superioară oricărei alte forme de viață de pe Pământ.

Iar când vorbim despre valori ale societății umane trebuie să avem în vedere complexitatea valențelor pe care această noțiune le ia, de la persoană la persoană, de la epocă la epocă și de la comunitate la comunitate. Astfel, unele vor fi valori general valabile, universale și indestructibile prin ele însele, altele relative, parțial valabile și susceptibile de a fi combătute și anulate de la un context istoric la altul, de la o scară de valori la alta, de la o persoană la alta...

Ce se poate spune sigur despre toate aceste valori este că ele se clasifică în două mari categorii: valori materiale și spirituale, după cele două mari aspecte ale constituției umane pe care ele încearcă să le satisfacă. De-a lungul istoriei se poate vorbi de o preponderență a unora sau a altora în funcție de impactul religiosului sau al laicului în viața societății umane. Dar independent de oscilațiile acestea, ele vor rămâne expresia nevoii umanității de a crea ceva superior, absolut, perfect.

Cultura, în sensul strict al termenului, formează obiectul istoriei, principiul sau “fenomenul primar” al întregii istorii trecute și viitoare a unei națiuni și se poate defini ca “ansamblu al structurilor sociale și al manifestărilor religioase, artistice și intelectuale care definesc un grup, o societate în raport cu alta”¹.

Dacă am accepta total referatul biblic al creației, s-ar explica și mai bine faptul că omul tinde mereu spre absolut atunci când modelează materia înconjurătoare sau propriul său spirit, dar și atunci când intră în relație cu ceilalți oameni.

Dumnezeu l-a făcut pe Adam cu menirea de a se desăvârși, de a ajunge la “asemănarea” cu “El”, dar neapucând împlinirea acestui deziderat și izgonit fiind din Rai, omul a rămas cu această permanentă nostalgie a desăvârșirii care se va manifesta în toate aspectele existenței sale. Indiferent de epoca istorică, de gradul de civilizație, de apartenența etnică și religioasă sau de spațiul geografic în care-și duce existența, ființa umană “tânjește” neîncetat spre “Absolutul” pe care încearcă să-l reproducă așa cum îl înțelege și îl concepe ea, în faptele și manifestările sale, în creațiile sale și în toată viața sa socială și particulară.

Din dorul nesecat după perfecțiune au apărut atât cultul cât și cultura. Ele sunt legate organic și nu se pot concepe una fără de cealaltă, în ciuda tendințelor secularizante și laicizante din zilele noastre: “Cultul divin îmbracă formele cele mai strălucitoare ale culturii omenești. Geniul pictural îi aduce ofrandă cele mai fermecătoare plăsmuiri de culori. Geniul statuar, cele mai desăvârșite modelări în marmură, în metal, în lemn și în ivoriu. Geniul literar, cele mai sublime cuvinte. Geniul muzical, cele mai înalte melodii. Geniul

¹ Aurelia Bălan-Mihailovici, *Istoria culturii și civilizației creștine*, Ed. Oscar Print, București 2001, p. 8.

înțelepciunii, gândurile cele mai adânci pentru a lămuri tainele credinței. Geniul științific, întreaga tehnică a spiritului omenesc pentru a construi și a explica rostul tuturor acestor ofrande. Cultul divin este sinteza superlativă a culturii. Din acest punct de vedere, el reprezintă, prin excelență, fuziunea istorică a spiritului transcendent cu geniul omenesc și ne ajută să înțelegem mai bine poziția religiei față de cultură”².

Cultul, ca totalitate a ritualurilor unei religii sau ca religie în sine³, reprezintă încercarea omului de a resuda legătura ruptă cu divinitatea, iar cultura, încercarea de refacere a legăturii cu natura și cu semenii la un nivel optim, așa cum era ea în starea paradisiacă, deoarece ruptura de Creator, de “centrul de echilibru”, a însemnat totodată ruptura de creație, pervertirea legăturilor cu aceasta, alterarea tuturor căilor de comunicare între creaturi. Altfel spus, cultura și valorile ei nu sunt altceva decât încercarea disperată a omului de a ieși din izolare într-o lume care, în mod dramatic, nu-l mai recunoaște ca superior.

Iată de ce societățile moderne, în care valorile cultural-spirituale nu mai sunt primordiale și singura perfecțiune vizată este cea din sfera materială a existenței, au aruncat omul într-o reală criză de socializare și de identificare a sinelui, într-o profundă iluzie a comunicării și a desăvârșirii, într-o ridicolă căutare a Absolutului cantitativ și nu a celui calitativ.

Iată de ce orice operă de artă, orice produs cultural autentic, de mare valoare, aduc în suflet un moment de extaz, o reverie paradisiacă; crează impresia unei adevărate evadări din timp și spațiu smulgându-ne uneori exclamația “O, Doamne! Ce frumos!”. Din punct de vedere etimologic, cele doua cuvinte: “cult” și “cultură” au o origine comună, în latinescul “cultus,-us” care se putea traduce prin “îngrijire”, “cultivare”, “practicare” sau “mod de viață”⁴.

Dacă în primul cuvânt românesc – “cult” – s-a păstrat oarecum sensul primordial, el însemnând practicarea unor ritualuri religioase, cultivarea unui anumit mod de viață care duce

² Nichifor Crainic, *Nostalgia Paradisului*, Ed. Moldova, Ian.1996, pp. 64-65.

³ xxx – *Dicționarul Explicativ al Limbii Române*, Ed. a II-a. Ed. Univers Enciclopedic, București 1996, p. 248.

⁴ Gheorghe Guțu, *Dicționar Latin Român*, Ed. Științifică, București 1993, p. 113.

la păstrarea legăturii cu Dumnezeu, în cel de-al doilea cuvânt s-au produs modificări semantice majore, datorate și însușirii de polisemie sau polisemantism, însușire existentă la acest cuvânt încă din rădăcina latină.

Astfel, cuvântul “cultura” din limba română a păstrat sensul inițial, latin, atunci când se referă la “știința, priceperea de a lucra pământul, de a îngriji plantele”⁵. Sub celălalt aspect semantic potrivit căruia el desemnează: “Totalitatea valorilor materiale și spirituale create de omenire și a instituțiilor necesare pentru comunicarea acestor valori” sau “faptul de a poseda cunoștințe variate în diverse domenii, totalitatea acestor cunoștințe; nivel de dezvoltare intelectuală la care ajunge cineva”⁶, cuvântul “cultură” a suportat o oarecare emancipare, secularizare, desocializare sau laicizare, el nemaifiind înțeles sub aspectul refacerii vreunei legături dintre om și creație. Valorile culturale nu mai au neapărat un sens eshatologic sau soteriologic, mai ales în epoca modernă, ci ele își găsesc finalitatea în ele însele, în bunăstarea omului sau pur și simplu în dimensiunea estetică pe care o promovează.

De fapt noțiunea de cultură, în această accepțiune, nici nu este prea bine definită antichității sau lumii medievale ci, așa cum bine observa H.J. Marrou, “ea este o achiziție recentă a limbii și a gândirii moderne”⁷.

Asadar nu putem imputa numai modernității lipsa de raportare a culturii la divinitate, cultura fiind un concept născut într-o lume deja secularizată, parțial atee și materialistă, despiritualizată, care a metamorfozat vechile principii evanghelice și biblice în legi morale și coduri etice.

Observând cât de mult s-au depărtat noile produse culturale de adevăratul și singurul scop al omenirii care este mântuirea și desăvârșirea, ele nu mai pot fi privite cu obiectivitate, unele dintre ele fiind eforturi lamentabile, naive și nereușite de a găsi “Adevărul Suprem”, “Binele Suprem” sau “Secretul Fericirii”: “Ținându-se că sunt înțelepți, au ajuns nebuni. Și

⁵ xxx – *DEX*, Ed. a II-a, Ed. Univers Enciclopedic, București 1996, p. 248.

⁶ *Ibidem*, p. 248.

⁷ Henri Irenée Marrou, *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*, trad. D. Stoianovici, L. Wald, Ed. Humanitas, București 1997, p. 437.

au schimbat mărirea lui Dumnezeu celui nesticăcios în asemănarea și în înfașisarea omului stricăcios și a păsărilor și a dobitoacelor cu patru picioare și a târâtoarelor...Ca unii care au răstălmăcit adevărul lui Dumnezeu în minciună și s-au închinat și au slujit făpturii în loc să-I slujească Făcătorului, Cel ce este binecuvântat în veci, amin!” (Romani I, 22-25)⁸.

În același timp, însă, suntem datori lumii moderne și cu recunoștință pentru eforturile de cristalizare și definire a culturii, pentru conservarea vechilor valori și produse culturale și susținerea sau promovarea celor noi, pentru deschiderea fără precedent în istorie a unor dialoguri și contacte culturale menite să facă mai ușoară comunicarea și înțelegerea între oameni.

Este cunoscută observația lui Miguel de Unamuno y Jugo care, adresându-se participanților la dezbateră intitulată “Viitorul culturii”, organizată la Madrid de către Liga Națiunilor, declara că după 40 de ani de profesorat el nu știe ce este cultura.⁹

Tocmai de aceea, deși vom păstra în lucrarea de față ca reper definiția clasică și tradițională a culturii, unanim acceptată și reprodusă din DEX, nu vom scăpa din vedere diversitatea și complexitatea manifestărilor culturale care depășesc deseori granițele acestei definiții.

Pentru evitarea confuziilor se impune și precizarea ca există două aspecte fundamentale ale culturii și două sensuri corespunzătoare: “În sens subiectiv și sub aspectul ei dinamic, înțelegem prin cultură activitatea creatoare și asimilatoare de valori, la care adăugăm, ca o funcție secundară, pe aceea de propagare a valorilor sau, cu alte cuvinte, exercitarea însușirilor trupești și sufletești în vederea perfecțiunii și fericirii omului, adică a mântuirii.

În sens obiectiv și sub aspectul ei static, cultura este suma tuturor acestor valori sau, altfel spus, gradul de perfecțiune și fericire a omului și de desăvârșire a lumii din afară, ca

⁸ xxx – *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Ed. Fundația pentru Literatură și Artă “Regele Carol II”, București 1939, pp. 1256-1257.

⁹Octavian Tatar, *Cultura și civilizația la români*, <http://quintet.ro/biblioteca/carți/istorie/tatar/cuprins.html>.

realizare a activității omului, activitate combinată cu aceea a societății și, în sens creștin, cu acțiunea harului divin și a revelației creștine”¹⁰.

În același timp trebuie subliniat faptul că nu definiția foarte exactă a culturii, ca noțiune, este importantă, ci modul în care aceasta ne definește și ne modelează pe noi oamenii. Căci numai o bună înțelegere a efectelor culturii asupra omului și societății poate duce la optimizarea dialogului între culturi și implicit între oameni. “Valoarea reală a culturii se precizează în relația ei cu civilizația, care, în ceea ce privește referința terminologică, adesea se confundă, deși ele sunt separate în esența lor...substanța culturii o formează spiritul, necesitățile lui, în timp ce substanța civilizației o formează materia: biologicul și satisfacerea cerințelor și nevoilor lui... Cele două componente ale istoriei, cultura și civilizația, trebuie să se afle, deci, în permanență într-o interacțiune, similară cu cea dintre suflet și trup, să se condiționeze reciproc. Civilizația are nevoie, mai ales la nivelul individului, de cultură. Omul civilizat, cu adevărat, este acela care este educat, omul cult, cu stăpânire de sine și comportament nobil, o noblețe dobândită prin cultură, nu numai prin simpla descendență de familie, cu sânge nobil.”¹¹

Imperativul numărul unu al secolului nostru este, fără îndoială, înțelegerea mediului cultural al manifestărilor celuilalt, pentru evitarea unor drame născute din ciocnirea culturilor și a civilizațiilor.

Prejudecățile de genul “cultura mea este mai bună sau este superioară altei culturi” trebuie evitate. Există într-adevăr mari diferențe de civilizație și de evoluție pe mapamond la ora actuală și, implicit, s-au adâncit unele anacronisme culturale. De aceea se impune un nou termen în spațiul dialogului uman, necesar pentru detensionarea relațiilor dintre popoare: *interculturalitatea*.

În contextul largirii Uniunii Europene, acest nou termen este de asemenea imperios necesar, și de aplicabilitatea și funcționalitatea lui poate depinde viitorul continentului.

¹⁰ Pavel C.Constantin, *Tragedia omului în cultura modernă*, Ed. Anastasia, București 1997, p. 40.

¹¹ Aurelia Bălan-Mihailovici, *op. cit.*, Ed. Oscar Print, București 2001, p. 11.

De aceea, mi-am propus în lucrarea de față o analiză a influențelor pe care le-au avut culturile non-europene asupra culturii europene, influență manifestată prin intermediul culturii românești care a coexistat și completat în permanență spectrul cultural european alături de culturile celorlalte națiuni.

B) CE ESTE INTERCULTURALITATEA ?

Din punct de vedere etimologic “interculturalitatea” nu este un cuvânt nou, ci este doar un derivat al cuvântului “cultura” prin adăugarea elementului de compunere neologic “inter” care înseamnă “între”¹² și exprimă interacțiunea sau spațiul de contact dintre două lucruri, fenomene, stări de fapt sau persoane. În cazul de față el desemnează contactul a două sau mai multe culturi diferite.

Conceptual, noțiunea de interculturalitate aparține ultimelor decenii și a apărut ca o urmare firească a noilor tendințe mondiale de universalism și globalizare. Ca fenomen, însă, interculturalitatea nu este o noutate, ea manifestându-se în decursul istoriei de fiecare dată când expansiunea vreunui mare imperiu a adus la un loc mai multe popoare, mai multe mentalități și mai multe culturi. În granițele marilor imperii istorice (cum au fost imperiul macedonean, imperiul roman, imperiul bizantin, imperiul otoman, imperiul austro-ungar etc) s-a exersat, fără îndoială, capacitatea de dialog cultural a implicate. Contextul istoric însă și lipsa toleranței, de cele mai multe ori, au făcut ca aceste dialoguri să nu atingă un stadiu superior și să nu genereze întotdeauna rezultate pozitive.

De multe ori, administrația marilor conglomerate de popoare își impunea propria cultură și civilizație, anulându-le sau minimalizându-le pe cele deja existente ale popoarelor supuse. Aceasta nu putea fi, bineînțeles, un model de interculturalitate, cu toate că au existat și efecte pozitive ale acestei strategii.

De exemplu, Imperiul Roman își impune cultura sa teritoriilor cucerite, nu întotdeauna prin forță, ci prin simpla lui superioritate. În felul acesta unele zone ale antichității, izolate cultural, vor beneficia acum de înaltele valori culturale romane. În cazul întâlnirii culturii antice grecești, cel puțin la fel de complexă și elevată, are loc fenomenul de *aculturație*.¹³

¹² xxx – DEX, Ed. a II-a, Ed. Univers Enciclopedic, București 1996, p. 498.

¹³ *aculturație* – preluarea de către o comunitate a unor elemente de cultură materială și spirituală sau a întregii culturi a altei comunități aflată pe o treaptă superioară de dezvoltare. El ia naștere din cuvântul franțuzesc “acculturation” - xxx – DEX, Ed. a II-a, Ed. Univers Enciclopedic, București 1996, p. 10.

Ca notă generală, însă, ciocnirea civilizațiilor și a culturilor în istorie a generat deseori tensiuni, anacronisme și chiar războaie, fiind unul din motivele de bază care susțin până în prezent rasismul, xenofobia, intoleranța etnică și religioasă, antisemitismul și șovinismul.

După cum am arătat mai sus, o cultură nu se rezumă numai la formele și manifestările ei exterioare, ci este o parte integrantă a spiritului uman, o valoare interiorizată și deseori particularizată până la comunități mai mici sau chiar la individ, o valență intrinsecă greu de cuantificat din exterior. De aceea înțelegerea culturii, sau mai bine zis, a mediului cultural în care s-a format celălalt este esențială pentru realizarea unei adevărate interculturalități.

Un prim model de interculturalitate realizată ar putea fi modelul nord-american unde, prin împrejurări istorice cunoscute, se întâlnesc de mai bine de 400 de ani culturi de pe întregul mapamond. Inițial au existat și acolo conflicte sângeroase având printre cauze diferențele culturale, conflicte care au culminat cu Războiul de Independență. Printr-o legislație adecvată și adaptată acestei realități multiculturale fără precedent pe glob, U.S.A. a reușit însă, cel puțin la nivel formal, să realizeze o coabitare pașnică a acestor culturi într-un spațiu determinat și omogenizat mai mult pe criterii geo-politice și economico-financiare.

Sub aceleași imperative economice și politice, se încearcă și pe continentul “rival” – Europa, realizarea unei astfel de “uniuni” în care bineînțeles se va impune o conviețuire multiculturală mult mai complexă. Deși “motorul” înființării acestor comunități de state este preponderent unul de interes economic, a devenit evidentă în ultima perioadă pentru toată lumea necesitatea unei aduceri la același numitor a culturilor puse laolaltă prin aceste uniuni. Aceasta nu în sensul unei omogenizări și aplatizări, ci în sensul unui dialog deschis cu scopul găsirii punctelor comune în spațiul cultural european atât de diversificat.

Iată de ce marele economist francez Jean Monnet, unul dintre pionierii ideii de “Europa unită”, a manifestat o intuiție aproape profetică atunci când afirma despre Uniunea Europeană și principiile de bază ale formării ei că dacă ar fi să reînceapă, ar reîncepe cu cultura.

Necesitatea schimburilor culturale în Europa, în perspectiva realizării unei Uniuni care să cuprindă toate statele, este evidentă cu atât mai mult cu cât, spre deosebire de Statele Unite

ale Americii, aici avem de-a face cu popoare străvechi, generatoare de culturi multimilenare, profunde.

Fără a fi malițioși, trebuie să subliniem că în State marea masă a emigranților nu poate fi considerată neapărat ca reprezentantă și purtătoare fidelă a culturilor din care aceștia provin.

În Europa lucrurile stau cu totul altfel, deoarece avem de-a face cu întâlnirea a trei mari familii de popoare, depozitare ale unor tezaure culturale specifice: anglo-saxonii, latinii și slavii. Culturile antice greacă și romană au modelat, de asemenea, spiritul european până astăzi, conturând anumite tipologii universale, mentalități și sisteme logice perpetuate puternic în subconștientul popoarelor. Pe cât de benefice aceste arcuri culturale peste timp, pe atât de “dăunătoare” când se pune problema interculturalității în Europa. Avem de-a face cu adevărate breșe culturale datorate și contextelor istorice, dar și modului în care popoarele prin filozofiile și religiile lor au devenit tributare anumitor categorii de gândire (ex: curentul aristotelic în mentalitatea occidentală și religia romano-catolică, ideile platoniene în spiritualitatea ortodoxă).

La acestea se adaugă problema marilor decalaje culturale create datorită coexistenței și ciocnirii aici, în decursul secolelor, a mai multor imperii care au opus popoare contra popoare, religii contra religii și uneori chiar frați contra frați (imperiul țarist, imperiul otoman, imperiul austro-ungar).

Europa este în ultimul veac și teatrul celor două mari conflagrații mondiale, locul unde se desfășoară cele mai importante fronturi și forțe ale acestor războaie. Nu au trecut nici 100 de ani de când peste 80% din suprafața Europei era distrusă de bombe, de când națiunile care stau astăzi împreună la masa Consiliului Europei erau frământate de cele mai adânci sentimente de ură, de repulsie unele față de altele...

În cursul istoriei, popoarele din Europa au fost prea des puse în opoziție și în conflict, încât astăzi o reconciliere totală trebuie să aibă în vedere și aspectul cultural. Cultura ca și religia țin într-o mare măsură de structura interioară a omului, de convingerile și de trăirile lui

profunde, de modul în care el vibrează la toată lumea înconjurătoare, la natura, la ceilalți oameni și la Dumnezeu.

O congregație bazată numai pe legi economice și pe unitate monetară riscă să fie, la nivel european, o comunitate a neîncrederii, a fricii și a complexelor. Necunoașterea și neînțelegerea celuilalt aduce după sine teama de necunoscut, suspiciunea și lipsa de respect.

În Statele Unite ale Americii funcționează încă sentimentul apartenenței la “cetățenia americană”, căci aspectul etnic sau cultural se pierde tocmai în complexitatea și diversitatea lui.

În Europa, culturile, pe cât de diverse pe atât de puternic ancorate în istorie și în spațiul geografic, au nevoie de posibilitatea de manifestare. Din păcate mai trebuie să treacă mult timp până la împământarea conștiinței de “cetățenie europeană”, ea fiind încă umbrată de sentimentul apartenenței la o etnie, o religie sau o cultură anume.

Între Europa Occidentală și cea Orientală se conturează încă o puternică eterogenitate de mentalitate legată de înțelegerea trecerii de la un stat național bazat în primul rând pe apartenență la o etnie, la un stat civic bazat pe garantarea drepturilor individuale și colective, pe multiculturalism și pe respectul diversității.

“Statele Occidentului, chiar dacă mai sunt afectate de unele puseuri naționaliste, au părăsit într-o foarte mare măsură cultura independenței spre a trăi în cultura interdependenței. Pentru Răsăritul european, în schimb, independența statului națiune și caracterul absolut al suveranității sale rămân trăsături esențiale ale identității atât la nivelul elitei politice cât și la acela al mentalului popular... Așa cum stau lucrurile în prezent, se poate afirma că «extinderea U.E.» – despre care am putea vorbi și ca despre un «imperialism pozitiv occidental» – are un caracter pseudo sau cvasi globalizator, evident menținându-se la scara continentului european...

Integrarea europeană nu e un exercițiu de fantezie, ci o încercare vitală menită a oferi securitate și stabilitate durabilă pentru ambele jumătăți ale Europei. Principala cale spre stabilizarea securității este folosirea puterii pentru exportul propriului model de viață. Cu alte

cuvinte este vorba de construirea unei identități comune a «Marii Europe» bazate pe un set unic de valori și pe instituții compatibile integrate unui sistem de gestiune unitar conceput la nivel continental. Procesul european este, deci, o chestiune de putere și de cultură.

Cine are putere să transfere altora propria paradigmă cultural identitară își mărește puterea necesară spre consolidarea securității proprii. Privit din acest unghi de vedere aquis-ul comunitar este, de fapt, un aquis identitar.»¹⁴

Concluzionând cele expuse mai sus, subliniem importanța majoră a desfășurării unui dialog intercultural și interreligios intens la nivelul statelor europene, care să aibă ca efect detensionarea relațiilor interetnice, găsirea unor puncte comune și a unor canale de comunicare accesibile tuturor precum și cultivarea încrederii reciproce.

Încrederea și toleranța sunt cuvintele cheie pentru construirea unei Europe unitare și funcționale. În acest sens nu putem să nu amintim ca exemplu cazul României, unde, de-a lungul istoriei a existat o stare profundă de toleranță religioasă și etnică. Pentru susținerea afirmației există multe probe istorice și dovezi cronicărești. Astfel, George Reichersdorff, ambasador austriac la curtea domnitorului Petru Rareș, evidențiază libertatea religioasă de care se bucurau în Moldova diferitele “secte”, diversele neamuri și religii care locuiau laolaltă, având deplina libertate de a urma propriile rituri și obiceiuri. În epoca fanariotă St. Raianich constata, străbătând Valahia, că aici orice sectă și religie e îngăduită în a-și exercita cultul, fără nici o stânjenire din partea nimănui, iar J.A. Vaillant spunea în 1844 că românul e tolerant... toate religiile fiind îngăduite, în toate timpurile în această țară, ceea ce poate servi ca exemplu pentru foarte multe națiuni, care se autodeclară civilizate.

De asemenea, W. Wilkinson, consul general al Angliei la București în secolul XIX, constatând realitatea religioasă autohtonă, spunea că toate religiile străine nu sunt numai tolerate, ci se bucură și de un mare număr de privilegii, care nu le sunt acordate în nici o parte

¹⁴ Rudolf Poledna, François Rugg, Călin Rus, *Interculturalitatea. Cercetări și perspective românești*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj-Napoca 2002, pp. 15-16.

a posesiunilor turcești: mitropoliții intervin foarte rar în treburile lor, iar când o împrejurare îi obligă să facă aceasta, ei procedează cu tot respectul și nu iau niciodată tonul de superioritate.

Exemplele ar putea continua, dar nu ne propunem aici să facem un elogiu sau o apologie a societății românești și a modului ei pacifist de a primi alături reprezentanții atâtor culturi, etnii și religii diferite. Chiar așa-zisele probleme etnice din Transilvania sunt deseori inventate și nereale, paravane ale unor tendințe extremiste sau a unor interese politice neconstructive și retrograde.

Călătorul prin țara Ardealului va putea constata singur modul firesc și natural, lipsit de conflicte majore sau de frustrări evidente, în care românii conviețuiesc cu maghiarii și cu celelalte etnii.

Am menționat cazul provinciei Transilvania deoarece aici se vede cel mai clar caracterul multicultural și polietnic al societății românești, care trebuie acceptat și înțeles corect, abandonând prejudecățile vechi legate de minoritățile naționale.¹⁵

În ciuda educației accentuat naționaliste predicate în perioada comunistă în România, ca reacție la politica centralistă de rusificare dusă de conducerea de la Moscova, astăzi trebuie să recunoaștem că spațiul cultural dintre granițele țării este unul extrem de diversificat și eterogen, influențat profund de conviețuirea aici a câtorva etnii cu un puternic specific național și cultural.

Aflată la “porțile Europei”, într-un spațiu geografic de răscruce, România a devenit leagănul de întâlnire a unor mari imperii și popoare, purtătoarele propriilor tezaure culturale. Favorizați și de caracterul tolerant, pacifist și deschis spre comunicare al culturii autohtone, toate celelalte “entități culturale” s-au putut manifesta aici în deplina forță.

Exceptând anumite perioade din istorie (perioada guvernării mareșalului Ion Antonescu, perioada comunistă etc)¹⁶ spațiul cultural românesc a însemnat o “cetate de scăpare” pentru mulți oameni de cultură izgoniți sau prigoniți în propriile țări (perioada

¹⁵ Ibidem, pp. 6-7.

¹⁶ Ibidem, p. 124.

fanariotă), un pământ roditor pentru ideile inovatoare și revoluționare ale timpului (iluminismul ardelean), dar și un reper pentru afirmarea propriei identități culturale și împărtășirea valorilor românești întregii Europe.

De aceea, considerăm că în ciuda decalajului civilizațional existent în prezent între România (ca de altfel toate țările fost comuniste din Estul Europei) și Europa Occidentală, din punct de vedere cultural ea poate constitui un ambasador al adevăratelor valori culturale orientale (fie ele slave, bizantine sau islamice) în Europa. În vederea realizării acestui rol, ea beneficiază de un statut absolut unic și original, fiind singura țară de limbă latină în care religia majoritară este cea ortodoxă.

Această combinație singulară în Europa este un punct de plecare important în vederea reconcilierii spirituale și culturale la nivel continental.

Ca parte integrantă a culturii europene, cea românească oferă un exemplu concret de asimilare a valorilor culturale non-europene și, în același timp, de păstrare a valorii și a identității specifice. Realizarea “unității în diversitate” este un examen pe care cultura românească și spiritualitatea ortodoxă l-a trecut deja și a cărei experiența o poate împărtăși Europei.

Pentru o mai bună înțelegere a modului în care aceasta cultură autohtonă a fost influențată și metamorfozată de tendințe și curente non-europene pe care le-a transmis mai departe într-un fond cultural comun european, vom trata în cele ce urmează, pe rând, cele mai importante “valuri” culturale care au “atins” România (cultura slavă, bizantin-orientală, islamică, iudaică).

II. TRATARE

A) GENEZA CULTURII ROMÂNEȘTI ÎN CREUZETUL PROTO-EUROPEAN

Deși existența continentului Europa și popularea lui se pierde în negura erelor preistorice, despre o conștiință de european nu se poate vorbi decât mult mai târziu, probabil după căderea Imperiului Bizantin (1453) sau o dată cu marile descoperiri geografice.

Așadar identificarea fondului cultural comun european și conștientizarea apartenenței la o istorie comună și la un spațiu geografic comun, apar de abia atunci când europenii au fost nevoiți să se raporteze oficial și concret la tot ceea ce era non-european (invazia otomană, descoperirea Americii, călătoriile în India).

Până atunci “spiritul european” s-a modelat în funcție de supremația geo-politică, economică și culturală a unui centru sau a altuia (cum au fost Atena, Roma și Constantinopolul).

Bineînțeles că bătrânul continent s-a confruntat în permanență cu influențe din afara lui (invazia barbarilor), dar cele menționate mai înainte l-au găsit puțin mai “conștient” de propria identitate și capabil să ia o atitudine care vădește o oarecare identitate unică, o oarecare coeziune de mentalități și idei în spațiul european.

La început, singura zonă semnificativă din punct de vedere civilizațional și cultural a fost bazinul mediteranean, dominat clar în epoca precreștina de cultura antică grecească, având apogeul în epoca marilor clasici.

Supremația politică și administrativă va trece la Roma odată cu ridicarea și expansiunea noului imperiu – Imperiul Roman. Beneficiind de o excelentă organizare militară, acesta își extinde granițele până în centrul Europei, până în Peninsula Iberică și până în Nordul Africii.

Din punct de vedere cultural Grecia antică va rămâne de referință, și în urma unor simbioze și aculturații succesive se constituie ceea ce va sta la baza întregii culturi europene

de mai târziu: cultura greco-romană: “Prin superioritatea filozofică și artistică, Grecia antică a impulsionat în cel mai înalt grad evoluția societății în cultura europeană și orientală, cu referire la Orientul Mijlociu, la zonele geografice cu o mare tradiție culturală. Astfel s-a născut elenismul, termen și concept utilizat înainte de Hristos, când cultura antică a Greciei a cunoscut o maximă înflorire”¹⁷.

Așadar, profilul cultural proto-european se conturează într-o perspectivă bipolară, influențat sub aspect filozofic și artistic de Atena iar civilizațional, pragmatic și administrativ de Roma.

Dimensiunea religioasă e marcată pentru următoarele două milenii de apariția și răspândirea creștinismului care acționează ca un puternic catalizator pentru comunicarea valorilor culturale specifice popoarelor europene.

Predica Apostolilor și misionarismul creștin constituie primul mare fenomen de aculturație din istorie care va culmina în perioada de înflorire a Imperiului Bizantin.

Fondul cultural greco-roman este modelat și “încreștinat” în mare parte la începutul erei noastre. Este un moment în care circulația ideilor religioase și a principiilor filosofice, precum și a operelor de artă care le însoțeau (manuscrite, epistole, icoane), va determina o oarecare omogenizare culturală a bazinului mediteranean.

Venirea creștinismului, cu toată încărcătura lui filosofico-religioasă, se produce într-un moment în care Imperiul Roman se afla în plină expansiune și, în ciuda persecuțiilor de aproape trei secole - începând cu Nero (54-68 d. Hr.) și terminând cu Constantinus Chlorus (292), Maximianus (286) și Galeriu -, aceasta va favoriza răspândirea noii religii în toată lumea civilizată, cunoscută atunci.¹⁸

De aceea nu greșim dacă spunem că începutul cultural al Europei este marcat, în mare parte, de religia creștină. E drept că au existat produse valoroase precreștine, în cultura antică

¹⁷ Aurelia Bălan-Mihailovici, *op. cit.*, Ed. Oscar Print, București 2001, p. 19.

¹⁸ *Ibidem*, pp. 16-17.

greco-romană, dar multe din ele au fost preluate și în cultura creștina, dându-li-se sensuri superioare și scopuri mult mai nobile.

În mare parte, chiar degradarea vechii culturi greco-romane și afundarea ei într-o stare de decadență și imoralitate a creat mediul cultural propice primirii noilor valori filosofico-religioase.

Prin însăși doctrina lui, creștinismul apare ca o religie universalistă și comunitară, ca un preambul pentru crearea ideii de “ Mare și Fericită Familie Europeană”. Primele comunități creștine pot fi considerate, la nivel micro, niște uniuni politico-administrative construite pe cele mai înalte principii religios-morale - unitate în credință, iubire și respect, încredere și sinceritate, transparență totală a faptelor și acțiunilor¹⁹ -, dar care aveau și legi economice bine stabilite: punerea la comun a unei părți din bunuri, servirea meselor în comunitate (agape frațești), ajutorarea reciprocă în caz de nevoie.

Din nefericire, tot în această perioadă de început a creștinismului, are loc și divizarea Imperiul Roman în Imperiul Roman de Apus și Imperiul Roman de Răsărit - care va deveni ulterior Imperiul Bizantin prin mutarea capitalei de la Roma la Bizantion (Constantinopol). Grație geniului de conducător al lui Constantin cel Mare, dar și contextului geopolitic, Imperiul Bizantin intră într-o perioadă de înflorire și expansiune. Aceasta favorizează răspândirea și manifestarea liberă a creștinismului, cu unele intermitențe, după Edictul de la Milano (313) și până la apariția iconoclasmului.

Pentru apusul Europei nu se poate spune că lucrurile au stat la fel de bine, căci încă din secolul IV apare aici o gravă problema, care va marca toată istoria Occidentului: invazia barbarilor. Slăbită de luptele pentru conducerea imperiului, de divizarea acestuia și de mutarea capitalei pe malurile Bosforului, Roma decade până la distrugerea ei definitivă de către goții conduși de Alaric.

¹⁹ Este cunoscut momentul scripturistic în care doi creștini, Anania și Safira, sunt pedepsiți cu moartea pentru încercarea lor de a minți pe Dumnezeu, pe Sfântul Apostol Petru și comunitatea, în legătură cu averea pe care aveau să o dea în folosință comună (*Faptele Sfinților Apostoli*, 5,1-10).

Urmează o perioadă obscură din punct de vedere cultural, căci triburile barbare venite în valuri succesive pun popoarele din Vestul Europei în fața unui imperativ mai puțin cultural sau artistic, mai mult pragmatic și existențial: nevoia de supraviețuire. Așa se explică și înființarea de mai târziu a Statului Vatican și organizarea strategic- militară a administrației Bisericii Romano-Catolice, nevoită să-și păstreze identitatea în fața necreștinilor.

Din perioada de înflorire a Imperiului Roman, menționată anterior divizării lui, ne reține atenția în mod deosebit, prin implicarea lui în istoria noastră, generalul Ulpus Traianus (52-117 d.Hr.) socotit unul dintre cei mai mari împărați, care va cuceri Dacia și o va coloniza, într-o succesiune de războaie renumite între anii 101-102 și 105-106. Sub el civilizația romană atinge apogeul, imperiul ocupă cea mai mare suprafață și numără peste 150 000 de locuitori.²⁰

Cu acest moment începe procesul de etnogeneză a poporului român și, implicit, apar primele manifestări culturale ale acestuia. Bineînțeles că nu putem vorbi încă de o cultură unitară, încheată, având o identitate proprie, ci doar de o sinteză culturală provocată de întâlnirea aici a mai multor popoare (dacii și romanii). Primele atestări documentare și descoperiri arheologice de pe teritoriul țării noastre ne ilustrează existența aici a unei culturi predominant creștine: s-au găsit vase și monezi cu inscripții creștine, obiecte de cult sau cruci relicvar, precum și basilici datând din primele trei secole după Hristos.

Deși descoperirile arheologice sunt bogate, o atestare documentară a unei culturi scrise pe teritoriul țării noastre vine destul de târziu, ca urmare a diverselor împrejurări istorice nefavorabile.

Aflată la confluența marilor culturi europene (slavă-rusă, greacă-bizantină), cultura română a fost deseori confruntată cu probleme ca: “raportul just dintre influență, împrumut, necesitate de sincronizare, pe de o parte, și imperativul afirmării unei personalități proprii originale, pe de altă parte”²¹.

²⁰ Aurelia Bălan Mihailovici, *op. cit.*, p. 17.

²¹ Dan Zamfirescu, *Cultura romană, o mare cultură cu destin universal*, Ed. Roza Vânturilor, București 1996, p. 22.

Aceasta a fost drama dar și șansa culturii românești: dramă deoarece a fost considerată uneori o cultură de plagiat, care face eforturi de sincronizare cu celelalte culturi, de anulare a decalajului datorat diferențelor civilizaționale; șansă pentru că marile valori ale culturii noastre, cum au fost Nicolae Milescu, Dimitrie Cantemir, Eugen Ionescu, Constantin Brâncuși, George Enescu, Mircea Eliade și alții, au putut să-și continue opera și pe alte meridiane fără a căpăta aerul unor exotici, fără a crea discontinuități, ci dimpotrivă, contribuind la evoluția acelor culturi: “Destinul lor individual semnifică, prevestește și înfăptuiește intrarea spiritului românesc în circuitul valorilor europene și universale”²².

Pentru justa înțelegere a genezei și evoluției culturii românești și a rolului pe care l-a avut ea în cadrul continentului nostru trebuie avut în vedere un aspect esențial al Evului Mediu timpuriu: formarea a două arii de cultură și a două tipuri de civilizație în Europa.

“Prima este aria de cultură dominată confesional de Biserica Romano-Catolică, folosind ca principal mijloc de expresie, până la apariția literaturilor naționale, latina, și trăind din amintirile glorioase ale Imperiului Roman, care unificase, spre sfârșitul Antichității, civilizația mediteraneană. Acestei arii îi aparțin până astăzi, toate popoarele neolatine, exceptând pe români, și ea a integrat între secolele V-VII popoarele germanice și anglo-saxone, viitoarele promotoare ale marii revoluții spirituale moderne care a fost Reforma.

A doua arie de cultură și al doilea tip de civilizație gravitează în jurul Bizanțului, îmbinând într-o sinteză originală, ideea de stat romană, teritorial partea răsăriteană a Imperiului, limba greacă drept instrument de cultură iar din secolul IX cultivând, tot mai pregnant, amintirea și mândria moștenirii elene.

Momentul în care cele două arii ajung la o clară cristalizare este sfârșitul veacului VIII și, în întregime, secolul IX, ceea ce înseamnă Imperiul și «Renașterea carolingiană» în Occident, prima «Renaștere bizantină» și așa-numita «Schismă a lui Fotie» în Răsărit. Lor li se adaugă evenimentul esențial al creștinării slavilor, cu opera epocală a lui Chiril și Metodie, care deschide, în 863, un capitol nou în cultura europeană și creează *a treia limbă universală*

²² Ibidem, p. 18.

a Evului Mediu, vechea slavă bisericească, devenită în cursul secolelor slavona de felurite redacții naționale.”²³

Iată de ce cultura unui popor de sorginte latină, aflată într-un mediu slav-bizantin și apoi musulman, a devenit atât de complexă, de diversificată și de receptivă la toate valorile universale și în același timp s-a luptat continuu pentru afirmarea originalității și a propriei identități.

Influențele non-europene pe care cultura românească le-a înregistrat în cursul istoriei și pe care le-a transmis întregii Europe, poartă atât amprenta forței creatoare a inteligenței autohtone cât și garanția valorii selectate de geniul românesc. Ele au modelat și au construit “spiritul european” alături de culturile indigene, impunându-se deseori față de acestea prin universalitatea mesajului transmis, prin forța artistică și estetică, prin promovarea unor valori general valabile, necondiționate de factorii timp și spațiu.

²³ Ibidem, pp. 29-30.

B) INFLUENȚA SLAVO-BIZANTINĂ ÎN EUROPA PRIN INTERMEDIUL CULTURII ROMÂNEȘTI

Deși astăzi popoarele slave pot fi considerate parte integrantă a peisajului cultural european, originea lor, greu de stabilit, se pierde undeva în Asia, încât vom trata influența acestora ca pe una non-europeană, cel puțin la începutul erei creștine.

Apariția lor în Europa, sau mai exact în acea regiune din Europa care a constituit centrul cultural și leagănul civilizației europene, s-a realizat aproape concomitent cu cea a triburilor germanice - în jurul secolului al VI-lea d. Hr.

Habitatul primitiv al triburilor slave, conduse probabil de sarmați, se crede că se afla în regiunile dintre Vistula și Nipru, de unde au coborât spre sud, spre Marea Neagră și Dunăre, luând contact cu Imperiul Bizantin. Plecarea triburilor germanice dintre Vistula și Oder spre sud și vest a făcut posibilă înaintarea triburilor slave spre țărmurile Mării Baltice, până la Elba, unde s-au și stabilit: slavi baltici, polabieni, pomeranieni și sorbi. În estul Europei, până la Marea Mediterană și Imperiul Bizantin, slavii și-au răspândit treptat toate triburile formând baza popoarelor slave de astăzi, atât de variate: cehii și slovacii în Bosnia și Slovacia, bulgarii și avarii în Bulgaria de astăzi, croații și sârbii în Panonia și Iliria. Triburile rămase în așezările lor primitive spre Vistula și Oder, în vecinătatea polabienilor și sorbienilor, s-au numit mai târziu polonezi.²⁴

Astăzi putem afirma fără greșală că E și SE Europei sunt dominate clar de popoare slave, având în comun alfabetul chirilic, tradiții și obiceiuri specifice și un bogat tezaur cultural care variază de la un popor la altul (polonezii, ucrainenii, rușii, cehii, slovacii, sârbii, croații, slovenii, bulgarii...)

Deși a rămas un popor de origine latină, lucru evident după analiza Fondului Principal Lexical precum și a structurii gramaticale a limbii române, începând cu secolul VI poporul

²⁴ Francis Dvornik, *Slavii în istoria și civilizația europeană*, Ed. ALL Educațional, București 2001, pp. 1-3.

român este practic “închis” într-o masă de popoare slave. Ca urmare, influența acestora nu poate fi evitată și se resimte puternic în toate aspectele culturii românești.

Creștinați în cea mai mare parte de misionari ai Imperiului Bizantin, deci de rit ortodox, ca și romanii, slavii au interacționat cu acest popor unic în sud-estul Europei influențând în special limbajul și cultura bisericească (dat fiind faptul că în sec. VI-VII începe organizarea propriu-zisă a Bisericii la noi). Așa se explică originea slavonă a celor mai mulți termeni bisericești, mai ales a celor referitori la ritual, la ierarhia și organizarea Bisericii, la tradiții și obiceiuri creștine și la primele sărbători. Termenii creștini care denumesc adevăruri de credință sau învățături dogmatice sunt în marea lor majoritate de sorginte latină relevând două realități esențiale: până în secolul VI se încheiase procesul de formare a limbii române, dar se definitivase și încreștinarea populației în rit ortodox.

Limba slavonă a constituit timp de șapte secole limba oficială bisericească și a Curții domnești în Țările Române. Bineînțeles că toată cultura românească a fost influențată de cea slavă deși, practic, nu se poate face o delimitare clară între influența bizantină și cea slavă la noi. Putem vorbi în sud-estul Europei de un “al doilea Bizanț “ - un Bizanț slav, care copia întru totul modul de organizare și mentalitățile marelui imperiu, adaptându-le specificului său etnic (pentru fiecare zonă în parte).

Fiind popoare migratoare, slavii nu au impresionat printr-o bogăție culturală neapărat, ei fiind asimilați deseori de cultura autohtonă (cum a fost cazul și la noi), dar limba și alfabetul lor (alfabetul grecesc adaptat la structura fonetică a limbii slave vorbite, introdus de creștinătorii Moraviei - frații greci Chiril și Metodie din Tesalonic) se vor impune necondiționat fiind, și o strategie bizantină împotriva presiunilor misionarilor creștini de limbă latină veniți de la Roma. Deși până în 1054 nu existau încă noțiunile distincte de creștinism romano-catolic și ortodox, rivalitatea dintre cele două centre culturale, religioase și politice deja exista. Asupra popoarelor din Balcani influența bizantină se va manifesta și sub raport lingvistic prin alfabetul mai sus amintit. O parte însă din popoarele slave (cum ar fi cehii sau polonezii) vor fi “pierduți “ în sfera de influență a Bisericii romane, datorită așezării lor

geografice și ordinelor călugărești apusene de mai târziu care aveau ca unică misiune prozelitismul (iezuiții). Cazul bulgarilor este unul aparte, căci aici a fost o adevărată luptă pentru supremația religioasă, pentru includerea acestora în sfera de influență spirituală, între cele două mari centre culturale - Roma și Constantinopol. În cele din urmă influența bizantină are de câștigat datorită împrejurărilor geo-politice favorabile. La noi misiunile apusene au ajuns mult mai târziu și cu succes doar în Transilvania, prin intermediul administrației maghiare, încât am rămas singurul popor vorbitor de limbă latină sub sfera de influență a spiritualității ortodoxe slavo-bizantine.

Cu toate că nu există o dată exactă a introducerii limbii slavone la noi, totuși se presupune că la sfârșitul secolului al X-lea Biserica și administrația o adoptaseră și erau deja obligate să o promoveze, în ciuda neînțelegerii ei de către marea masă a populației, țărani sau târgoveți.

“Din punct de vedere al culturii creștine îmbrăcată în haina slavonă, care a dominat secolul al XIV-lea și al XVI-lea, prin activitățile febrile ale tipografiilor răspândite pe teritoriul românesc, trebuie subliniată îmbogățirea limbii literare, în formare, prin mulțimea sinonimelor ce se fixează în limbă, datorită dubletului slav, care este întâlnit în textele vechi, alături de termenul latin, grecesc sau autohton. Amintim că numai la optsprezece ani de la apariția primei cărți cu litere chirilice, la Cracovia în 1490, apar la Târgoviște, în 1508, *Liturghierul lui Macarie*, *Octoihul* în 1510, *Evangheliarul* în 1512, *Molitvelnicul* în 1545, *Evangheliarul* în 1546 la Sibiu, *Mineiul de praznice (Sbornic)* în 1569 la Brașov, *Psaltirea slavo-română* și cea slavonă a lui Coresi, în 1577 la Brașov. Ca literatură cu caracter laic, trebuie amintită cea mai importantă operă a literaturii de limbă slavo-română, *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Teodosie*, manuscris din 1520-1521, precum și scrierile lui Udriște Năsturel, manuscris ce datează din 1566-1597. Interesant e faptul că la Mănăstirea Dealu a apărut, în traducere slavonă, în anul 1647, cartea călugărului Thomas Kempis (1380-1461), *De imitatione Christi*. Creația originală slavo-română este foarte bogată; amintim un pomelnic al Mănăstirii Bistrița, scris începând cu anul 1407 și copiat pe pergament în timpul domniei lui Ștefan cel Mare

(1457-1504), la care s-au adăugat și alte nume, în secolul al XVI-lea și al XVII-lea, așa încât textul este foarte important pentru onomastica veche românească. Desigur că numărul textelor e foarte mare, mai ales în perioada în care Țările Române au preluat opera dificilă de tipărire a cărților de cult și a celor auxiliare necesare spațiului ortodox dominat de musulmani. Despre această perioadă și importanța ei pentru cultura slavă avem o caracterizare făcută de un specialist, S.B. Bernstein: “Începând cu secolul al XV-lea Țara Românească și Moldova vor deveni unul din principalele centre ale culturii și științei de carte din Balcani. Aici se copiază un număr de texte religioase și laice, se creează în limba slavonă scrieri originale, iar limba cancelariei se dezvoltă o dată cu dezvoltarea rapidă a orașelor, comerțului și a marilor proprietăți mănăstirești și boierești.

Acest creuzet de influențe va pune în circulație o limbă îmbogățită cu multe cuvinte românești, latine și grecești. Pentru români, acest dat istoric a însemnat și o scoatere din evoluția firească a instituțiilor, în limba în care au funcționat până acum, iar suprapunerea altei culturi, total opuse celei romanice, ne-a rupt de țările cu care am avut un fond comun romanic, așa încât periodizarea culturii s-a făcut numai după introducerea acestei limbi de cultură, nereprezentativă pentru ethosul românesc, dar singura prezentă în documentele unei epoci dramatice. Cercetătorului de astăzi și de mâine îi revine sarcina dificilă de investigare, prin refacerea, pe baza datelor culturii materiale și spirituale, a tuturor descoperirilor actuale din domeniile cele mai variate, a ansamblului socio-lingvistic, pentru a situa corect influența culturii slavone în cultura românească și europeană”²⁵.

Concluzionând, popoarele slave au marcat estul Europei doar din punct de vedere lingvistic și etnic, deoarece în momentul venirii aici s-au întâlnit cu o cultură mult superioară pe care au adoptat-o într-un lung proces de aculturație - cultura bizantină. Pentru cele care au rămas în nordul sau în centrul Europei a urmat în Evul Mediu o puternică influență occidentală prin misionarismul romano-catolic, pe care de asemenea au receptat-o și și-au împrumutat-o devenind ele însele mesagere ale acestei culturi: “Totodată o influență tot mai mare asupra

²⁵ Aurelia Bălan-Mihailovici, *op. cit.*, pp. 137-138.

culturii și spiritualității românești și în special asupra celei moldovenești, încep să exercite marile curente culturale și spirituale europene. Este vorba în primul rând de valorile epocii renașterii europene, de umanism, de manifestarea unor elemente baroce...care au venit în Moldova prin intermediul culturii și civilizației poloneze. Acestea au influențat esențial asupra istoriografiei noastre din secolul al XVII-lea”²⁶.

În același secol dispare și limba slavonă din Biserică, din literatură și din structurile statului, făcând loc celei naționale. Acest moment marchează și scăderea influenței slavo-bizantine la noi prin apariția perioadei burgheze și capitaliste ca influențe occidentale.²⁷

În contextul european actual culturile slave corespund în mare parte cu zonele de influență comunistă din timpul războiului rece, cu țările fostului bloc socialist coordonat și monopolizat până în 1989 de Uniunea Sovietică. Situația acestor țări rămase în urma din punct de vedere al dezvoltării economice ne-ar putea induce ideea că, într-o oarecare măsură, cultura slavă ar fi contribuit și ea la stagnarea civilizațională sau, cum spunea Huntington, că Ortodoxia însăși ar fi și ea un factor retrograd și conservator, dăunător progresului.²⁸

Nu suntem de acord cu această abordare a lucrurilor întrucât trădează o gravă confuzie între cauză și efect: în istoria zbuciumată a popoarelor slave ortodoxe, precum și a poporului român, nu apartenența etnică sau confesională, în sine, a constituit un handicap, ci contextul geo-politic nefavorabil. ”Cultura slavo-bizantină n-a fost cauza pentru care societatea românească a rămas multe secole într-o formă de viață simplă și patriarhală, ci tocmai, dimpotrivă, a fost efectul acestei forme de viață datorate împrejurărilor economice.”²⁹

Cel puțin pentru români, după căderea Constantinopolului sub turci în 1453 au urmat veacuri foarte grele în care s-au făcut eforturi susținute pentru păstrarea identității naționale. Românii din cele două principate (Țara Românească și Moldova) alături de slavii balcanici (bulgari, sârbi) au deosebitul merit, nerecunoscut nici până astăzi, de-a fi oprit la porțile

²⁶ Andrei Eșanu, *Contribuții la istoria culturii românești*, Ed. Fundației Culturale Românești, București 1997, p. 10-11.

²⁷ P.P. Panaitescu, *Contribuții la istoria culturii românești*, Ed. Minerva, București 1971, p. 43.

²⁸ Samuel P. Huntington, *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*, Ed. Antet, București 1997, pp. 232-235.

²⁹ P. P. Panaitescu, *op. cit.*, Ed. Minerva, București 1971, p. 43.

Europei valul invaziei otomane. Astfel se explică marea influență a tradițiilor islamice și orientale aici, pe care occidentalii o resimt mai devreme și mai profund prin exodul filosofiei islamice din secolul al IX-lea, dar nu atât de agresiv și reduționist ca în Balcani.

În vreme ce Occidentul “clocotea” de ideile umaniste și de “revoluțiile iluministe” (având și ele printre cauze influența dilemelor filosofiei islamice transferate aici în Evul Mediu), românii (dar și popoarele balcanice) erau condamnați la o “pauză” culturală de peste 100 de ani, impusă de structurile conservatoare și retrograde ale domniilor fanariote, dezinteresate de soarta unui neam care le era străin. Este o perioadă în care singurele produse culturale (e drept, nu de neglijat) le dă Biserica.

După cum am arătat anterior, impactul slav asupra culturii românești vine concomitent cu influența Imperiului Bizantin, încât este aproape imposibil de delimitat exact, ce este de factură pur slavă și ce este de factură pur bizantină, cu atât mai mult cu cât cel de-al doilea concept reprezintă o sinteză culturală extraordinară care reunește în sine antichitatea greacă, elenismul, curente orientale, drept și administrație romană și creștinism ortodox. De fapt noțiunea de cultură pură nici nu poate fi acceptată, căci fiecare cultură este produsul interacțiunii mai multor factori și se construiește în relație cu alte culturi.

Totuși este evident că până în secolul al XVII-lea cultura românească este influențată de cea slavă sub aspect lingvistic, literar, iar celelalte domenii culturale: arhitectura, muzica, pictura, filosofia, religia sau dreptul, stau sub semnul Imperiului Bizantin, adică a ceea ce a moștenit el de la cel roman, metamorfozând spre ceva nou, unic și nemuritor pentru Europa - bizantinismul.

“Bizanțul, cu tot ceea ce reprezintă el, - nu ca autoritate a unei dinastii, sau ca superioritate a unei clase conducătoare care, acestea, puteau pieri într-o catastrofă, fără ca organismul bizantin, încheșat pe încetul în decursul veacurilor, să se fi resimțit neapărat, dar ca un complex de instituții, ca pe un complex politic, ca formație religioasă, ca tip de civilizație, cuprinzând moștenirea intelectuală elenică, dreptul roman, religia ortodoxă și tot ceea ce provoca și întreținea el în materie de artă, - nu a dispărut, nu putea să dispară, o dată cu căderea

pe rând, în veacul al XV-lea a celor trei capitale ale sale: Constantinopol, Mistra și Trapezunt.”³⁰

Întreaga moștenire culturală a Bizanțului a migrat și s-a răspândit în toată Europa: în Italia, Spania și Germania prin spuma intelectualității grecești fugită înainte și după asediul capitalei, în țările slavone și române ca o continuare firească a ceea ce marele imperiu crease deja aici: o copie fidelă la scară mai mică a structurilor sale. De aceea, Nicolae Iorga atribuie Țărilor Române o sintagmă devenită celebră în istorie, numindu-le: “Bizance après Bizance” pe bună dreptate, sugerând prin aceasta și fidelitatea cu care acestea au păstrat tezaurul cultural bizantin.

Influența bizantină la noi s-a manifestat în special în Biserică - în arta și arhitectura sacră, dar și în organizarea statului. Când s-a trecut de la cnezate și voievodate la primele state feudale românești - principatele, românii au luat ca model statele mai mari, cum era cel bulgar de la sudul Dunării (creat după modelul bizantin - deci indirect au adoptat stilul de guvernare bizantin). Toți codicii de legi erau traduși sau compuși după cei bizantini. În arhitectură, stilurile basilical și cruciform specifice artei bizantine din secolele XII - XIV sunt cele mai utilizate la noi iar sculptura este de asemenea influențată: “decorația externă cu cărămidă goală întencuită sau alternanța cu piatră, în Muntenia sau brăurile în formă de dinți de fierăstrău care împrejmuiesc bisericile din Moldova”³¹. Frescele bizantine, mozaicurile sau tipologiile sfinților costelivi și uniformi specifice în mijlocul unor peisaje reale dar simplificate grafic, dând un impresionism de culoare și expresionism de atitudine, apar pe majoritatea bisericilor românești construite până în secolul al XVIII-lea.

În Italia și apoi în Germania reprezentanții culturii grecești-bizantine vor evolua însă altfel, generând, după părerea unor istorici și cercetători chiar Renașterea și Reforma.

³⁰ Nicolae Iorga, *Bizanț după Bizanț*, Ed.100+1 Gramar, București 2002.

³¹ Paul Constantinescu, *Bizantinismul în România*, Ed. Atelierele grafice SOCEC & Co. societate anonimă, București 1924, p. 50.

O confuzie privitoare la bizantinism, așa cum a rămas el conservat o lungă perioadă de timp în Țările Române și Peninsula Balcanică este cea legată de un alt fenomen specific acestui spațiu geografic și anume *balcanismul*.

Apărut ca urmare a coruperii societății grecești aflată sub stăpânire otomană, balcanismul nu este altceva decât moștenirea tristă a sistemului fanariot care se caracteriza prin totala lipsă de responsabilitate și interes pentru progresul țării conduse, printr-o exacerbare a impozitelor și taxelor și printr-o umilire continuă a poporului de către niște conducători străini de neam, având ca scop doar îmbogățirea personală.

Este foarte interesantă și importantă această delimitare și înțelegere a bizantinismului ca moștenire a tot ceea ce a fost mai frumos, mai grandios, mai valoros și mai înălțător în cultura bizantină, valori care s-au transmis întregii Europe dar care s-au conservat bine mai ales în țările ortodoxe, tocmai datorită împrejurărilor istorice. În ceea ce privește celelalte aspecte, negative, legate de perioada fanariotă în general, sau de atât de imputatul balcanism, ele trebuie analizate și judecate în lumina contextului istoric nefavorabil creat de expansiunea Imperiului Otoman. Despre acesta și despre modul în care el a influențat cultura românească și europeană vom vorbi în cele ce urmează.

C) ISLAMUL ȘI INFLUENȚA SA ASUPRA EUROPEI

Una dintre cele mai importante influențe non-europene care au marcat până astăzi cultura și civilizația europeană vine din lumea islamică sau, altfel spus, din religia musulmană. Termenul “islam” provine din verbul “aslama” - “a se supune”, iar “muslim” adică “musulman” e un participiu care are sensul “cel care se supune”. Cele două izvoare sfinte ale Islamului sunt Coranul - revelația divină și Hadith - tradiția păstrată în legătură cu viața și activitatea lui Muhammad (Mahomed). Termenul “Qur’an” (Coran) vine de la verbul “qara’a”, “a citi”, “a recita” și reprezintă pentru musulmani Cuvântul lui Dumnezeu, transmis de Gabriel ultimului profet în linia profeților biblici - lui Muhammad.³²

Întemeiată în secolul al VII-lea d.Hr. de către Muhammad (se naște în 570 d. Hr.), oscilând inițial între vocația sa de religie universală cu caracter revelat, așa cum se revendică, și cea de stat invincibil în lupta cu “necredincioșii”, Islamul va modela întreaga istorie a lumii, fie prin expansiunea sa militară extraordinară, fie prin forța filosofiei și a teologiei sale care au marcat în Evul Mediu Europa, fie prin bogăția culturală manifestată în artă, fie prin poziția lui pro sau contra științei, fie prin cea mai nouă și mai gravă problemă contemporană pe care acesta o aduce în discuție: terorismul.

Această nouă forță culturală născută în Orientul Mijlociu va interacționa diferit cu cele două emisfere europene: estică și vestică, lucru condiționat în mare parte și de existența, timp de aproape un mileniu, a Imperiului Bizantin.

Primul contact pe care îl are cu Europa, în ceea ce reprezintă ea din punct de vedere cultural, se face tot prin acest imperiu în vecinătatea căruia musulmanii află pentru prima dată de filosofia antică grecească. Religie monoteistă, ca și creștinismul și mozaismul, islamul se manifestă de la bun început ca un “burete” ce va absorbi cultura și civilizația lumii antice grecești, indiene, persane și chineze pe care le va transmite spațiului european într-un mod propriu. Sincretismul specific mediului musulman va fi și mai mult stimulat de viteza cu care

³² Aurelia Bălan-Mihailovici, *Istoria culturii și civilizației creștine*, Ed. Oscar Print, București 2001, p. 30.

acesta va ocupa noi și noi teritorii, ajungând la un moment dat cel mai întins imperiu din istorie.

În procesul de aculturație cu filosofia greacă, islamul devine conștient de antagonismul dintre credința revelată și rațiunea umană, și pe această dilemă se va baza toată filosofia lui viitoare. În Orientul Mijlociu, dilema se va rezolva repede prin afirmarea credinței ca autoritate supremă, deplină, lucru favorabil, de altfel, coeziunii de care noul imperiu avea nevoie pentru a supraviețui. Dincolo de religiozitatea specifică orientalilor, musulmanii vor fi cei care pun această teologie a supunerii necondiționate, absolute înaintea lui Allah, în slujba afirmării geo-politice. Cu această imagine rigidă și fundamentalistă este perceput islamul în Europa după căderea Constantinopolului (1453).

În Europa Occidentală, unde migrase prin Spania stăpânită de arabi toată filosofia islamică exilată din Orient de către “teologii supunerii”, dilema mai sus amintită rămâne una de actualitate. Ea este transferată gânditorilor creștini dând naștere unor opere excepționale teologico-filosofice. Tocmai această dilema va constitui catalizatorul unei mentalități pragmatice și progresiste în conștiința occidentală, ducând la Reforma, apoi la “Secolul Luminilor” și la capitalismul modern.

Pe fondul pragmatismului impus de invazia barbară din secolele anterioare, Occidentul primește frământările filosofiei și teologiei islamice ca pe o necesitate, ca pe o soluție și ca pe o rezolvare a propriilor frământări, încât scrierile marilor filosofi arabi din jurul anului 1000 - Avicenna, Averoes sau Al-Farabi vor marca profund gândirea creștină occidentală a Evului Mediu. Armonizarea Coranului cu filosofia elenă se va transfera în spațiul european declanșând încercările de armonizare a Bibliei cu întreaga moștenire antică greco-romană, dar și cu rațiunea și logica umană (apare scolastica apuseană medievală). Unii cercetători consideră că acesta ar fi fost fermentul și pentru apariția reformei (fiind cunoscută orientarea pro musulmană a teologilor reformatori, în special a lui Martin Luther).

În Europa de Est interacțiunea cu Islamul s-a realizat pe cu totul alte coordonate, datorită prezenței aici a unui puternic imperiu creștin, Imperiul Bizantin, în cadrul căruia

dialogul dintre filosofie și teologie realizase deja mari progrese. Marile școli de filosofie ale antichității își încreștinaseră în mare parte doctrinele, iar prin Sinoadele ecumenice Biserica stabilise deja poziția ei oficială față de filosofie.

E drept că în același timp filosofia a beneficiat de o oarecare libertate în Bizanț, mărturie stând studiul ei în universitățile din Constantinopol. Superioritatea morală a religiei creștine și noul ei suflu adus de *porunca centrală a Iubirii* vor cuceri, însă, pe cei mai mulți dintre gânditorii și filosofilor bizantini, încât putem vorbi de o adevărată “convertire” a culturii profane. În același timp trebuie să menționăm, în acest sens, și strategia pro-creștină dusă de majoritatea *basileilor* de după Constantin cel Mare, care avea și o rațiune pur politică: unitatea de credință în imperiu însemna un imperiu mai omogen și mai puternic. De la basilicile păgâne transformate în biserici creștine, până la marii filosofi deveniți apologeți ai noii religii - cum este cazul Sfântului Iustin Martirul și Filosoful - totul vorbește despre modul în care Bizanțul a asimilat valorile culturale anterioare și le-a dat o nouă valență în lumina învățaturii aduse de Iisus Hristos.

Spiritul general al dialogului teologie - cultură sau filosofie -teologie este unul împăciuitoare, reconciliant, specific creștin. Doar în cazurile în care se epuizau toate căile diplomatice și pacifiste se recurgea la un dialog apologetic, care a culminat uneori, în situația marilor erezii, prin convocarea Sinoadelor ecumenice.

Întrunirea celui de-al VII-lea sinod ecumenic este strâns legată de influența arabo - musulmană, care luase amploare deosebită în răsăritul imperiului și în perioada isauriană. Pentru credincioșii musulmani imaginea sau reprezentarea celor sfinte era o blasfemie, o profanare a lucrării divine și o negare a unicității lui Allah (dogma “imaginii interzise”). Transferată în mediul creștin bizantin, cu precădere în timpul dinastiei isauriene (începând cu Leon Isaurul), această concepție va constitui - alături de cauze interne legate de exagerări în cultul icoanelor și de misticismul bolnăvicios al unora dintre creștini - una dintre premisele declanșării iconoclasmului. Altfel spus, ideologia musulmană stârnește reacția imperială de “purificare” a creștinismului, ca un contrapunct față de incisivitatea prozelitismului islamic.

Despre această primă fază de influență culturală a islamului asupra spațiului creștin, și implicit asupra viitorului european, John Meyendorff preciza: ”După cucerirea arabă a Palestinei, Siriei și Egiptului, Imperiul Bizantin s-a aflat în continuă confruntare din punct de vedere militar și ideologic cu islamismul. Atât creștinismul, cât și islamismul pretindeau că sunt religii universale, ale căror căpetenii erau: împăratul bizantin, și respectiv, califul arab. Dar în războiul psihologic însoțitor dintre aceste religii, islamismul pretindea că este cea mai recentă religie, și prin urmare, cea mai înaltă și mai pură revelație a Dumnezeuului lui Avraam. El îndrepta repetat acuzația de politeism și idolatrie contra învățaturii creștine despre Sfânta Treime și despre utilizarea icoanelor. Tocmai la acuzația de idolatrie au răspuns împărații proveniți din Răsărit în secolul VIII. Ei au decis să purifice creștinismul spre a-l face apt să reziste mai bine atacurilor islamismului. Astfel, a existat o influență islamică asupra mișcării iconoclaste, dar această influență făcea parte din războiul rece contra islamismului și nu era imitarea conștientă a acestuia”³³.

Dacă în Bizanț unii reprezentanți ai Bisericii s-au aliat în lupta împotriva icoanelor, în toată această perioadă, papii de la Roma au fost, aproape constant, înverșunați apărători ai cultului icoanelor. După stabilirea definitivă a învățaturii creștine revelate, prin Sinodul al VII-lea Ecumenic de la Niceea din 787, abia în Reforma protestantă se va mai reînvia tendința iconoclastă, ca reacție la exacerbarea unor manifestări artistice și cultice în romano-catolicism. De aceea regăsim în concepția teologică protestantă influențe ale unor idei din Islam, probabil ca urmare a impactului pe care acesta îl are în Occidentul Evului Mediu.

Exceptând criza iconoclastă, în Răsăritul european nu se poate vorbi de o determinare directă a islamului în mentalitate și gândire, până la căderea Constantinopolului, ci dimpotrivă, aici “pericolul musulman” a generat o și mai strictă delimitare teologică, filosofică, ideologică și culturală.

Dacă în Spania secolului al IX-lea, sub stăpânirea dinastiei arabe a omeyyazilor, disciplinele islamice tradiționale - dreptul canonic (fiqh), hadith, hermeneutica coranică și

³³ John Meyendorff, *Teologia Bizantină*, trad. de Pr. Prof. Dr. Alexandru I. Stan, Ed. I.B.M.B.O.R., București 1996.

gramatica arabă, astronomia și medicina - luaseră o mare amploare, iar din cel următor, filosofia islamică va cuceri aproape tot Occidentul, stigmatizând evoluția întregii gândiri creștine și filosofice de aici³⁴, în Europa de est impactul major se produce abia în secolele XIV-XV când, sub conducerea turcilor selgiukizi, Imperiul Otoman se extinde cucerind pe rând teritoriile europene până la Viena: bătăliile de la Kosovo (1389) și Nicopole (1396) - supun Serbia, Bosnia, Bulgaria și o parte din Grecia, în 1362 cade Adrianopolul, în 1453 cade Constantinopolul, în 1467 sunt supuși definitiv albanezii, în 1521 Belgradul, în 1526 la Mohacs este ocupată Ungaria iar în 1529 are loc asediul Vienei.³⁵

După această reformulare a climatului geo-politic în Balcani și în partea de est a Europei, influențele majore ale islamului nu au întârziat să apară și aici. În arhitectură, influența artei islamice s-a manifestat mai ales datorită transformării în moschei a multor biserici creștine. Modificările bolților sau cupolei, impuse de noua utilizare a clădirilor, având aspecte siriene sau chiar bizantine, s-au făcut cu o mare măiestrie tehnică și "inginerescă". În arta ornamentului se impun acum motive florale, geometrice și caligrafice care vor da în arhitectura, sculptura, broderia și pictura de la noi celebrul stil al *arabescului*. Arabescuri întâlnim și pe manuscrisele și pe tipărițile slavo-române din Moldova și Țara Românească până în secolul al XIX-lea.

Cel mai relevant model de adoptare și adaptare a culturii și artei arabe de către un popor european rămân, însă, mozarabii din Spania. Fără a trece neapărat la islamism, acești creștini au ajuns, sub presiunea contextului istoric, să învețe limba arabă, uitând uneori latina (de unde și necesitatea traducerii Evangheliilor în limba arabă), și să adopte tradițiile și cultura acestora. Cei care voiau să accedă la funcții publice și să-și schimbe statutul social, trebuiau să se convertească la islam.

În Balcani influența nu a mers până acolo, mai ales datorită modului diferit de organizare musulmană de aici. Conștienți de riscurile pe care le impune întinderea deosebită a

³⁴ Remus Rus, *Istoria Filosofiei Islamice*, Ed. Enciclopedică, București 1994, p. 263.

³⁵ André Miquel, *Islamul și civilizația sa*, vol. I, Ed. Meridiane, București 1994, pp. 330-335.

imperiului lor, otomanii vor aplica în estul Europei o tactică politică ingenioasă și rentabilă, bazată pe dominație economică și comercială, lăsând o oarecare autonomie administrativă și cultural-religioasă. Țările Române, în special, vor avea un statut aparte în zonă, căci, datorită îndârjirii cu care unii voievozi au înțeles să se opună expansiunii otomane, Înalta Poartă, în virtutea diplomației amintite, se va mulțumi cu vasalitatea acestora, cu garanția de “supuși pașnici și credincioși” și cu tributul substanțial pe care aceste țări îl dădeau în schimbul organizării autonome. De aceea o lungă perioadă influențele culturale în domeniul teologiei, filosofiei, dreptului sau artei și literaturii sunt aproape neobservabile. Doar câteva cetăți de pe teritoriul românesc, cum este cazul Brăilei, vor fi ocupate propriu-zis de turci și transformate în raiale, iar aici influența va fi simțitor mai pronunțată. Fenomenul ia amploare în momentul în care conducerea Țărilor Române este încredințată grecilor din cartierul Fanar al Constantinopolului. În urma repetatelor dovezi de “infidelitate” dar și a certurilor pentru domnie care produceau instabilitate politică, Poarta decide ca fiind periculoasă ocuparea tronurilor voievodale de către domni români. Perioada ce va urma (1714-1821) marchează un moment de răscruce în cultura românească deoarece aceasta se va confrunta cu o influență mai puternică – mai ales în domeniul lingvistic și social, al mentalității populare și al aparatului birocrat. Apar schimbări, cuantificabile doar în timp, ale vocabularului românesc, care primește acum un număr impresionant de cuvinte turcești și grecești, precum și noi tradiții și obiceiuri împrumutate de popor de la cei veniți din imperiu. În general, datorită situației economice apăsătoare, sărăciei provocate de mulțimea taxelor și dezinteresului conducătorilor, perioada fanariotă înscrie o pagină neagră în cultura românească, excepție făcând doar mediul eclesial.

Cultura bisericească suportă influențe majore, nu de fond, ci mai degrabă de formă. Am amintit anterior apariția arabescurilor în arhitectură, pictură, arta miniaturală și chiar în manuscrise (de exemplu manuscrisele lăsate de Antim Ivireanu). Muzica bizantină pătrunsă anterior la noi capătă o tentă orientală accentuată. Se scriu multe manuscrise sau se tipăresc cărți de cult și de învățătură creștină. Spre deosebire de conducătorii laici, cei bisericești de

origine greacă se dovedesc deseori prieteni ai neamului românesc, iubitori, susținători și creatori de cultură. Biserica Ortodoxă Română, prin cele două mitropolii, prin arhierii și preoții ei sau prin mănăstiri, se arată o bună primitoare de străini căci aici își vor găsi refugiul ierarhi creștini prigoniți sau exilați din toate celelalte țări supuse de otomani. Se construiesc noi biserici de către boieri români sau chiar de către ierarhi greci. Sunt închinare la Locurile Sfinte sau la Muntele Athos multe mănăstiri românești cu scopul de a susține material aceste locașuri. Biserica se implică și în rezolvarea unor nedreptăți sociale, căci prin exemplul unui mitropolit al Ungrovlahiei se desființează darea “văcăritului”.

De aceea, perioada fanariotă, caracterizată în general prin stagnare culturală, printr-o situație economică și socială dificilă și umilitoare, printr-un vid de manifestare românească, înregistrează, paradoxal, pe plan bisericesc un avânt cultural deosebit datorat venirii, pe lângă mitropoliile Munteniei și Moldovei, a unor oameni de cultură remarcabili din toată Ortodoxia.

Este important de precizat că influențele din Orientul Mijlociu și Apropiat sau din alte spații non-europene, mai ales necreștine, nu au afectat decât aspectul formal al culturii ortodoxe, fondul ei rămânând fidel tradiției apostolice și hotărârilor sinoadelor ecumenice. Prezența islamului nu a însemnat decât o delimitare și mai exactă a ceea ce reprezintă spiritualitatea ortodoxă cu adevărat. Pe de altă parte, deschiderea culturală specifică mediului ortodox românesc a permis asimilarea celorlalte valori universale pe care islamul le aducea cu el.

Din motive istorice cunoscute, Imperiul Otoman intră la sfârșitul secolului al XVIII-lea într-o perioadă de criză economică, politică și militară care se va finaliza cu destrămarea lui și înființarea statelor naționale care-l alcătuiseră. Mentalități depășite și anacronice, administrație ineficientă și coruptă, expansiunea noilor imperii colonialiste europene (Anglia, Franța, Olanda, Belgia), revoluțiile de emancipare națională, ideile umaniste și iluministe, toate converg spre o singură realitate: Imperiul Otoman trebuia să se reorganizeze modern sau să dispară.

Eforturi pentru o reformă majoră au existat în repetate rânduri la Istanbul, dar de fiecare dată ele erau “cu un pas” în urma schimbărilor fulgerătoare din Europa și obstrucționate sistematic din interior de partizanii tradiționalismului islamic (un fel de fundamentalisti ai zilelor noastre). De aceea formarea primelor state musulmane moderne stă mai mult sub semnul colonialismului britanic și francez (acțiuni venite din exterior), decât sub cel al unor mișcări revoluționare interne: “Perioada modernă pentru Islam începe o dată cu expediția lui Bonaparte în Egipt (1798-1801), debutul invaziei colonialiștilor și al cercetărilor științifice europene în Orientul Mijlociu. Atunci Egiptul începe într-adevăr să cunoască superioritatea tehnicilor și metodelor occidentale iar Islamul, tentat mai întâi să se replieze în el însuși, realizează involuția sa intelectuală și reacționează prin diverse tendințe dominate tot de dorința de a se împotrivi cu succes amestecului străinilor și de a egala civilizația europeană atât în ceea ce privește strălucirea culturală, cât și dezvoltarea materială. Etapele acestei crize și ale acestei încercări, nefinalizate încă, de readaptare la noile condiții de viață și gândire constituie istoria Islamului modern și contemporan”³⁶.

Retras din fața ambițiilor marilor puteri europene direct interesate de ceea ce s-a numit “Chestiunea Orientală”, islamul va cunoaște o reorganizare în jurul a două state, devenite apoi moderne: Turcia și Egiptul.

“Dar Islamul, ca fenomen global, depășește aceste întrupări particulare, oricât de privilegiate ar fi noile sale tendințe, moderniste, printre altele, interesează supraviețuirea lui colectivă, tot atât cât și viața uneia sau alteia dintre națiunile sale.”³⁷

După toate aceste schimbări ale secolului al XIX-lea islamul intră în secolul al XX-lea cu un oarecare “handicap”, alimentat în continuare fie de anacronismele culturale, fie de statutul de țări subdezvoltate economic al țărilor unde el este majoritar, fie de rămânerea lui în niște rigori socio-religioase greu de acceptat pentru lumea modernă. Prezentul se conturează în jurul unui conflict devenit, din păcate celebru, între lumea civilizată, modernă

³⁶ Dominique Sourdel, *Islamul*, trad. de Liliana Saraiev, Ed. Humanitas, București 1993, p. 39.

³⁷ André Miquel, *op. cit.*, vol. II, p. 6.

(fie ea vest-europeană, americană sau chiar orientală) și lumea islamică în organizarea ei aproape medievală, în aspectele ei culturale neînțelese contemporanilor, în concepțiile ei fundamentaliste despre lume, viață și ființa umană, în ceea ce frapază din ce în ce mai mult mass-media contemporana: extremismul religios și terorismul.

Deși par probleme de ordin politic, militar-strategic sau economic, toate aceste tensiuni au bineînțeles și un substrat cultural, ele apărând pe fondul unei necunoașteri a celuilalt sau unei cunoașteri subiective, pe fondul unor decalaje culturale și civilizaționale enorme și mai ales pe lipsa unui dialog onest interreligios și intercultural (pentru acceptarea alterității): “Cunoștințele noastre despre religia islamică și despre întreaga civilizație islamică - atâtea câte sunt - sunt în bună măsură tributare Occidentului. Din acest punct de vedere atitudinea față de islam apare ca o formă de manifestare a provincialismului asumat, determinat de cursul istoriei noastre. Dacă suntem inevitabil dependenți de uriașa informație despre islam adunată mai ales în Europa secolului nostru (Enciclopedia Islamului, care adună toată informația privitoare la religia și civilizația islamică, aflată la a doua ediție, impresionează prin volum și prin ținută), în ceea ce privește atitudinea avem de ales între europocentrismul orgolios, care continuă să aibă și astăzi adepți numeroși, și spiritul de deschidere, de dialog, promovat de religia creștină în ultimele decenii mai ales. Este adevărat că partenerii de dialog trebuie să manifeste aceeași dorință de a dialoga, aceeași dorință de a-l înțelege pe celălalt așa cum ar dori el să fie înțeles.

Dorința de cunoaștere, de înțelegere, nu mai trebuie să fie îngrădită în zilele noastre de nici un fel de opreliști. În această idee, nu putem să nu fim de acord cu una din observațiile formulate de Iba Der Thiam în închiderea unui colocviu internațional organizat de UNESCO în colaborare cu Asociația pentru apelul Islamic cu tema “*Viziunea morală și politică în Islam*”: “Lumea așteaptă de la noi (adică de la musulmani) să oferim o viziune optimistă, însuflețitoare, liberatoare, tolerantă a islamului(...)”. Într-un moment în care lumea devine

din ce în ce mai interdependentă, orice închidere, orice intoleranță, orice totalitarism ne pune în primejdie pe toți”³⁸.

³⁸ Nadia Anghelescu, *Introducere în Islam*, Ed. Enciclopedică, București 1993, p. 142.

D) CULTURA ROMÂNEASCĂ ÎNTRE ANTISEMITISM ȘI PROMOVAREA VALORILOR CULTURII EVREIEȘTI ÎN EUROPA

A vorbi despre cultura și civilizația evreiască înseamnă a vorbi despre cultura întregii lumi și despre civilizațiile tuturor popoarelor, căci nu există loc pe Pământ unde acest popor, urgisit de istorie, prigonit și urât uneori de celelalte popoare, binecuvântat și “ales” de Dumnezeu, să nu fi ajuns, lăsând acolo o parte din “bagajul” său cultural. Încă de acum 2000 de ani marele istoric și geograf al antichității, Strabon, remarca faptul că evreii s-au răspândit în toate țările lumii și s-au amestecat cu toate neamurile, păstrându-și într-un mod absolut autentic identitatea lor de evrei, conștiința de *fii ai lui Avraam*. Această vocație de “veșnic rătăcitori” este una aproape ontologică deoarece se pierde în negura istoriei, undeva în momentul apariției evreilor în “Țara Sfântă”, “Țara Făgăduinței”, venind din Egipt, și se concretizează definitiv într-un lung șir de deportări de care se pare ca evreii au parte aproape obsesiv în decursul zbuciumatei lor istorii. Prima pustiire a Israelului datează încă din 720 î.Hr. și îl are ca “protagonist” pe regele asirian Sargon al II-lea, după care în anul 586 î.Hr. urmează exilul babilonic; prigoana greacă ce a urmat sau distrugerea țării de către romani au împrăștiat definitiv pe evrei în toată lumea civilizată de atunci.³⁹

Nevoiți să supraviețuiască în mijlocul străinilor, în condiții ostile deseori, evreii și-au autoeducat un spirit de conservare specific, o strategie a reușitei și un simț al rezistenței, unice în lume. Fuga aceasta neîncetată le-a ascuțit mintea, le-a întărit voința și le-a îndârjit ambiția de a demonstra lumii că sunt în stare de multe lucruri demne de invidiat: au fost cei mai buni negustori ai lumii antice, concurând cu grecii; au ocupat posturi de conducere importante în toate imperiile care i-au supus: egiptean, babilonian, roman, arab-musulman...; au influențat filosofia Evului Mediu în Apus alături de islamici și au monopolizat în aceeași perioadă comerțul și meșteșugurile, pentru ca mai târziu să constituie “fermentul” capitalismului în Europa.

³⁹ Teșu Solomovici, *România Judaica, o istorie neconvențională a evreilor din România*, Ed. Teșu, București 2001, pp. 22-23.

De aceea, probabil, fiecare cultură, fie ea națională sau multinațională, cunoaște o importantă pondere a influenței evreiești, în special în Europa, unde încă mai există discuții vis-à-vis de calitatea efectului pe care această influență îl produce (pozitivă sau negativă?). Măcinați de invidie pentru abilitățile lor extraordinare și pentru capacitatea de adaptare, sau poate de amintirea vinei pentru răstignirea Mântuitorului, europenii creștini își vor cultiva, mai ales începând cu Evul Mediu, un puternic sentiment de repulsie față de evrei, cunoscut până astăzi sub numele de *antisemitism*. Acesta apare, după părerile unor istorici în prima cruciadă creștină din 1096, iar după alții o dată cu alungarea lor din Spania în 1492. Adevărul, însă, este că evreii sunt prizoniți mult înainte de aceste date în țările Europei, putând merge, pe fir istoric, până la alungarea lor din Roma de către împăratul Claudiu. Comunitățile evreiești de la Atlantic și până în Siberia pot fi considerate chiar rămășițe ale celor 10 seminții israelite răspândite în toată lumea după cucerirea statului Israel. Bineînțeles că antisemitismul ca fenomen de masă nu este chiar atât de vechi, deoarece avem dovezi ale unei conviețuiri pașnice, fără probleme etno-culturale, economice sau teologice cu popoarele proto-europene în antichitate.

Într-adevăr, pentru antisemitismul european Spania este simptomatică, tocmai datorită politicii ei filo-iudaice inițiale: “În Spania evreii veniseră înaintea romanilor, bizantinilor, goților și arabilor. Legenda spune că Adoniram, un supus al regelui Solomon, ar fi ajuns în peninsula și ar fi descoperit frumusețea ei, apoi ar fi adus evrei care au colonizat-o. Alți evrei au sosit în Spania împreună cu fenicienii. Multe orașe spaniole poartă nume biblice: Toledo (Toledoth), Escaluna (Escalon), Maquedo (Megido). În 589, regele vizigot Reccarede se convertește la catolicism și începe să-i urmărească pe ereticii arieni (monofiziți), dar și pe evrei. Apare deja la acești evrei (care, fiind plecați de mult din Palestina nu mai aveau o legătură strânsă cu iudaismul) *marranismul* (de la *marran* care la origine înseamnă porc, blestemat), convertirea, în majoritatea cazurilor, la un cripto-iudaism, ceea ce nu a scăpat neobservat de Inchiziție și de creștini, în general. Marranii, *convertos*, vor fi înconjurați de o adevărată psihoză a suspiciunii, dar ei își vor putea menține un anumit statut economic și

social privilegiat până în 1492 când au fost și ei împreună cu toți iudeii, expulzați din Spania. În anul 711 unii marrani îi ajutaseră pe arabi să cucerească peninsula, alții luptaseră contra lor. Islamul se dovedise tolerant, ca peste tot, cu lumea cucerită de arabi. Între *Biblie* și *Coran* nu erau prea multe contradicții, așa cum scrie în cartea sa intitulată *Cartea religiei și a imperiului*, istoricul arab din secolul IX, *Al Tabari*.

Tragedia expulzării din anul 1492 a fost cea mai cruntă pe care evreii au cunoscut-o până atunci, după cum opinează unii istorici evrei. În timp ce în Europa, începând cu secolul XII evreii erau deja în unele regiuni masacrați, alungați, persecutați, cei din Spania, *sefarzii*, avuseseră până atunci o adevărată «epocă de aur». Comercianții, proprietarii de latifundii, înalții demnitari, intelectualii de elită, erau liberi să-și aprofundeze studiile teologale (al căror rezultat a fost apariția în secolul XIII a misticei *Cabalei* și a cărții *Zoharului*), hispanizați fără a se deziudaiza, iudei fără a se deshispaniza. Creștinii spanioli, ocupați cu recucerirea Spaniei de sub stăpânirea arabilor, nu le acordau mare importanță, ba chiar se foloseau de puterea comunităților lor - celebrele *al-jamas* (care aveau câtă autonomie doreau), în lupta contra dușmanului comun - sarazinii.

Anul 1492, ca și alți «ani», fusese însă pregătit în subteranele conștiinței și în Spania. Pe deasupra, în timpul războiului civil dintre 1360 și 1364 evreii fuseseră de partea lui Pedro cel Crud, rege de drept al Castiliei și al Leonului și nu de partea fratelui lui bastard, Enrique de Trastamara. Învingătorul Enrique s-a răzbunat pe evrei, pe care i-a constrâns să poarte un *semn distinctiv* asemenea celor de dincolo de Pirinei. În anul 1391, deja, s-a produs primul pogrom medieval în care au murit 50000 de evrei care au refuzat botezul. Unii *conversos*, odată intrați în Biserica Creștină, ajunseseră, dată fiind înalta pregătire intelectuală, în elita teologală creștină și astfel, nevrozați de criza produsă de lipsa lor de identitate, dirijau, cu perfidie bolnăvicioasă, antisemitismul, atât pe cel «de sus», papal, cât și cel «de jos», popular. Solomon Halevi, devenit prin convertire Pablo de Santa Maria de Burgos, a fost unul din cei mai cumpliți adversari ai evreilor spanioli. După ce a cunoscut toate onorurile eclesiastice a murit... ca sfânt.

În Spania apare conceptul ultrarassist, preluat mai târziu de naziști, de «limpieza de sangre» a spaniolului. Deși aici locuiau cel puțin zece etnii, «limpieza de sangre» nu se referea la greci, goți, berberi, romani, țigani sau alte popoare ale fostelor Imperii roman și bizantin, care migraseră acolo, ci doar la evrei»⁴⁰.

Începe o epocă neagră pentru evrei în Spania, unde până acum ei se refugiaseră din toată Europa. Din apărători ai evreilor, spaniolii devin aprigi prizonieri. Convinși că “problema evreiască” s-ar putea rezolva doar prin convertire forțată, inchișitorii spanioli năvăleau în cartierele evreiești strigând: “Botezul sau Moartea!”. Se adoptă și aici stigmatizarea lor după modelul celorlalte state prin impunerea unui semn distinctiv, defăimător și umilitor: fie o centură galbenă- *ghiyar*, ca în vremea califului Omar, fie o bucată de pânză galbenă în forma tablelor legii - *tabul*, ca în Anglia, fie pălării țuguiate - *pileus cornutus*, ca în Germania, dar cel mai adesea printr-o rondelă galbenă de pânză - *rouelle*, ca în țara vecină, Franța. Pentru evreii implicați în procese inchișitoriale se impuneau: pălăria conică galbenă (care a rămas până astăzi simbol al vrăjitoriei) și veșmântul galben *san-benito* – ei fiind considerați “leproși spiritual” și deseori arși pe rug.⁴¹ Acest fenomen de stigmatizare a evreului va cuprinde treptat întreaga Europă și va constitui preambulul antisemitismului din epoca modernă și contemporană.

Spațiul românesc cunoaște și el prezența iudaică încă din perioada Imperiului Roman, care va aduce aici numeroși coloniști evrei, dar și soldați - căci legiunea a V-a Macedonica stătuse o vreme în Palestina înaintea cuceririi Daciei de către romani în anii 105-106). Iosif Flaviu vorbește în cartea sa de istorie “Antichități iudaice” despre un contact anterior (cuceririi romane) al evreilor cu triburile dacilor: “Evreii refugiați în urma dărâmării Ierusalimului de către Titus (70 d.Hr.) își fac apariția pentru prima oară în părțile dacice.

⁴⁰ Viorica S. Constantinescu, *Evreul stereotip*, Ed. Eminescu, București 1996, pp. 83-85.

⁴¹ Andrei Oișteanu, *Imaginea evreului în cultura română*, Ed. Humanitas, București 2001, pp. 108-112.

Vârâți în afacerile minelor de aur ale Daciei, pentru ca să se răzbune pe romani, alimentau cu bani răscoalele”⁴².

Fie că este vorba de negustori evrei veniți în polisurile grecești de pe malurile Pontului Euxin, fie că este vorba de soldați sau coloniști, fie că este vorba de apostoli evrei și creștini proaspăt botezați, cert este faptul că prezența acestora va fi atestată și de o serie de descoperiri arheologice: o monedă iudaică de bronz emisă de Simon-Kohba, descoperită în apropierea castrului Pojejna; o diplomă militară acordată veteranului Barsimsus Calisthensis din Caesarea, descoperită în 1851 la Jupa (Pubiscum); o piatră cu inel cu inscripție iudaică descoperită la Sarmizegetusa; o inscripție votivă descoperită la Zalău (Porolissum), care purta cognomenul unui decurion roman de origine iudaică...⁴³

Seria atestărilor documentare și arheologice ar putea continua, dar nu face obiectul principal al studiului nostru, așa încât ne vom rezuma să concluzionăm că evreii populează teritoriile românești de cel puțin 2000 de ani și, deși astăzi reprezintă un procent foarte mic din populația țării - cca 0,5 % în prezent, cu oscilații mari în cursul istoriei: 4,5% în 1899, 4,4% în 1920, 4,2% în 1930, 3,8% în 1939 - totuși ei au exercitat o puternică influență culturală asupra mediului românesc.

În ciuda spiritului irenic și genotipului tolerant al românului, se înregistrează și la noi, în Evul Mediu, probabil sub influența general-europeană, o vădită discriminare a evreilor care apare inițial în Transilvania. Ca și în restul Europei, sunt și aici stigmatizați, marginalizați, urâți, evitați, urgisiți, acuzați pe nedrept, victime a tot felul de suspiciuni și zvonuri, unele dintre ele false, inventate de malițiozitatea populară: “ei sunt medici în al căror jurământ figurează uciderea măcar a unui creștin pe an, ei otrăvesc fântânile, eiucid copiii ca să perpetueze ritual uciderea lui Iisus, ei seduc fetele creștinilor, ei au menstruație ca și femeile, ei au coadă, lucrează cu diavolul, profanează ostiile, beau sânge de creștin cu prilejul

⁴² Teșu Solomovici, *op. cit.*, pp. 32-33.

⁴³ Nicolae Cajal, Hary Kuller, *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*, Ed. Federației Comunităților Evreiești din România, București 1996.

sărbătorii Paștelui lor, pasca lor e făcută cu sânge de creștin, evreiii complotază împotriva lumii întregi”⁴⁴.

Exceptând cazurile izolate, antisemitismul ca fenomen de masă pătrunde la noi prin Transilvania, sub influența ocupației maghiare, și se generalizează apoi și în celelalte principate: “În 1233, de exemplu, deci imediat după Conciliul al IV-lea de la Lateran, regele Ungariei, Andrei al II-lea, și fiul acestuia, Bela al IV-lea, se angajează în fața legatului papal, jurând pe Evanghelie, că *de acum înainte evreii, saracinii și ismaeliții să fie arătați prin semne deosebite și să fie despărțiți de creștini*. Este o hotărâre care se referă și la comitatele din voievodatul Transilvaniei, al cărui guvernator era chiar prințul Bela al IV-lea”⁴⁵. Din secolul al XVII-lea stigmatizarea îmbracă o formă mai dură, aceea a interdicției - evreii nu mai aveau dreptul să poarte veșmântul etnicilor majoritari, chiar dacă această discriminare e prezentă uneori ca privilegiu. După cucerirea Bucovinei de către Imperiul Habsburgic (1775) antisemitismul atinge cote alarmante și aici. Treptat el va trece ca fenomen de masă și în Moldova și Valahia. Dar ideile iluministe din Europa Centrală și Occidentală nu vor întârzia să apară și la noi, căci încă din 1778, istoricul maghiar I. Benko observa că, în Transilvania, evreii *sefarzi* poartă “haine turcești” iar evreii *askenazi* poartă haine ca germanii și ungurii, în pofida interdicției stabilită prin lege.

Cu toată emanciparea mentalității în secolul al XIX-lea, evreii vor rămâne în conștiința colectivă a majorității (fie ea populară sau elitistă), ca niște *paria* ai societății: ei sunt cei fricoși, cei lași, cei suspecți întotdeauna de trădare, cei vicleni, cei lacomi, cei perfizi, gata oricând să păcălească pe ceilalți. Circula în epocă o mare varietate de snoave, proverbe și vorbe de duh care înfierau pe evrei ca pe un sector social neprielnic progresului. De aceea ei sunt în continuare excluși de la anumite servicii publice sau se fac discriminări când e vorba de încadrarea lor în armată (abia în 1876 au primit permisiunea de a se înrola în armată). Suspiciunea de trădare va plana din nou asupra lor în timpul celui de-al doilea război mondial

⁴⁴ Viorica S. Constantinescu, *op. cit.*, p. 141.

⁴⁵ Andrei Oișteanu, *op. cit.*, pp. 113-114.

când, de multe ori, erau trimiși în primele rânduri și împușcați de colegii lor din spate (ca și când ar fi fost dezertori).

În ciuda acestor nenumărate piedici sociale pe care evreii le întâmpinau și în spațiul românesc, ca și în toate țările europene, ei se vor remarca totuși ca vârfuri culturale și intelectuale în toate domeniile științifice și tehnice, precum și în disciplinele umaniste. De exemplu în matematică se detașează David Emmanuel (1854-1941), profesor la Facultatea de Științe din București și Paul Israel Suchar (1869-1916), conferențiar de analiză matematică, ambii cu doctoratul la Sorbona. Alături de ei matematica românească mai cunoaște câteva nume evreiești de referință: Abraham Hollinger (1905-1985) și Maria Neumann. În domeniul fizicii se remarcă Dr. Nicolae Ionescu Palas și Harry Hafuer (gravitatea), Adrian Gelberg (fizică nucleară), Mihail Rosenberg (magnetismul). În chimie amintim nume ca: Solomon Sternberg (1923-1990) - doctor docent, profesor-șef la catedra de chimie-fizică și electrochimie la Institutul Politehnic din București și N. Mendelsohn în chimia organică și a metalelor. Medicina datorează și ea o serie de lucrări de pionierat unor evrei luminați: Iosif Seliger, care scrie în 1828 prima lucrare de stomatologie, Iacob Felix (1832-1905), Aurel Avramovici, Emil Tauber și Horia Dunăreanu. În lingvistică și filologie, oamenii de știință evrei sunt de neîntrecut pe toate meridianele globului. E suficient să numim aici pe Alexandru Graur – specialist în fonetica istorică sau pe autorul și coordonatorul echipei care a dat cea mai bună ediție a Dicționarului Explicativ al Limbii Române - profesorul I. A. Cândrea. Științele juridice sunt și ele un domeniu preferat de evrei și e suficient să amintim la noi pe Mihail Sebastian (Hechter), rămas în memoria poporului mai mult ca romancier, eseist și dramaturg, decât ca avocat al Baroului de Ilfov și al Legației engleze la București. Enumerarea elitei evreiești ar putea continua : Tiberiu Schatelesz în economie; Samuil Goldenberg și Alexandru Vianu în istoriografie; Marco Brociner în filosofie; Eduard Ludwig în pedagogie; Nicolae Bellu și Constantin Dobrogeanu-Gherea (a enunțat pentru prima dată socialismul doctrinar) în sociologie; Adolf Stern, Tudor Vianu, Nicolae Steinhardt, Eugen Ionescu în literatură; C.D. Rosenthal (1820-1851) și Barbu Iscovescu (1816-1854) în pictură;

Dorian Hardt și Sofia Ungureanu în arhitectură; Paul Constantinescu (1890-1963), Alfred Hoffman (1929-1995), Marcel Mihailovici în muzică.

Implicarea culturală a evreilor este pe cât de puternică, pe atât de greu de identificat, nu doar în cultura românească, ci și în cea europeană, deoarece ei s-au adaptat atât de bine la specificul țărilor în care au locuit încât operele lor par la fel de originale ca și cele ale autohtonilor. Pe lângă bogăția culturală evreii au adus și un stadiu ridicat de bunăstare economică atunci când au fost lăsați să se manifeste (de exemplu în Spania s-a înregistrat un puternic regres economic după alungarea evreilor). În România, de asemenea, cea mai bună perioadă din punct de vedere industrial și economic este cea în care procentul evreilor în populație a atins pragul maximal: “Principalul izvor oglindind realitatea economică a epocii este monumentală statistică *Ancheta industrială* din 1901-1902, întocmită pe baza datelor strânse în 1899. Firește informațiile anchetei se completează cu alte repere, în primul rând arhivistice. Statistica oficială constată în România începutului de secol al XX-lea 625 de firme industriale de categoria celor ce folosesc mașini. Dintre acestea, 146 sunt în posesia unor întreprinzători evrei, adică 23,66 %. Procent care vorbește de la sine”⁴⁶.

Concluzionând toate aceste date și idei, care reprezintă doar o parte infimă din argumentele care sprijină ideea contribuției evreilor la cultura universală (implicit românească), înțelegem că *elementul evreiesc* în Europa a fost, paradoxal, în același timp un *paria* al societății, dar și fermentul, catalizatorul dezvoltării civilizației și culturii europene sub toate aspectele ei.

În ciuda disprețului și stigmatizării periodice în istorie, evreii au dat Europei minți luminate, care au adus-o în stadiul de modernitate actual, caractere puternice, care nu s-au lăsat intimidat de obstrucționările specifice timpului, nu și-au negat identitatea, ci și-au asumat-o cu responsabilitate și cu demnitate, mergând uneori pentru ea până la moarte:

“*Mă tot privesc*

Pe mine, iudeul,

⁴⁶ Nicolae Cajal, Hary Kuller, *op. cit.*, p. 451.

Și sunt bucuros.
Las' să fiu disprețuit
Sunt bucuros
*Că sunt iudeu !”*⁴⁷
(Albert Einstein)

⁴⁷ Viorica S. Constantinescu, *op. cit.*, p. 7.

III. CONCLUZII

Am încercat în lucrarea de față să surprind câteva dintre aspectele majore ale influențelor culturale din afara spațiului european care au marcat, deopotrivă, gândirea și intelectualitatea românească, dar prin aceasta și tezaurul cultural european și universal. Am plecat de la premisa că, aflându-se geografic în Europa, România își poate revendica statutul de țară europeană, cel puțin din punct de vedere cultural, fără a fi nevoie de girul sau acordul vreunui for internațional. Chiar dacă geopolitica actuală a continentului ne plasează undeva “în afara Europei” (căci Europa este constituită politic și economic din statele Uniunii Europene), totuși istoria bimilenară a poporului nostru confirmă cu prisosință implicarea lui majoră în istoria europeană.

Din păcate, însă, împrejurările istorice deja amintite în decursul prezentării, au împiedicat o manifestare culturală românească “în forță”, așa cum a fost cazul altor culturi (greacă, franceză, germană, spaniolă, rusă). Fie copleșiți de bogăția extraordinară a culturii bizantine, fie constrânși de folosirea unei limbi nespecifice ethosului românesc (slavonă), fie oprimați și obligați să-și câștige dreptul la supraviețuire sub stăpânirea otomană, românii nu s-au putut remarca prin mari creații culturale, de rang universal, atât de timpuriu ca celelalte neamuri. Ei au trăit drama unui decalaj civilizațional și cultural față de Europa, dar acest lucru nu i-a împiedicat să se dezvolte în limitele lor naționale, plămădind o cultură sănătoasă, profundă, sinteză a culturilor cu care a luat contact, pregătind o senzațională răbufnire în secolul al XIX-lea. Acest algoritm de evoluție nu este unic, ci a fost cunoscut și de alte culturi europene: “aș cita aici trei exemple dintre cele mai izbitoare ale culturii europene: exemplul Italiei renascentiste, al Germaniei marii epoci *clasice* din a doua jumătate a veacului al XVIII-lea și prima a celui următor și al Rusiei lui Gogol, Tolstoi, Dostoievski și Lenin. În fiecare caz constatăm că irumperea impetuoasă în conștiința umanității, condiția de *mare cultură*, determinante pentru mersul înainte al civilizației umane în ansamblu, a fost pregătită

de secole de evoluție aparent obscură, adică desfășurându-se în granițele unor culturi numai naționale⁴⁸.

Chiar și cu aceste inconveniente spațiul românesc a dat și în Evul Mediu câteva nume de referință pentru cultura europeană și universală: Dimitrie Cantemir, Coresi, Constantin Cantacuzino, Petru Movilă, Neagoe Basarab... De fapt secolul al XVII-lea și primele decenii ale secolului al XVIII-lea reprezintă “veacul de aur” al literaturii române vechi, așa cum sfârșitul secolului al XV-lea și secolului al XVI-lea marcase apogeul artei vechi românești (de la Neamț și Argeș, la Voroneț și Sucevița), atât de admirată astăzi pretutindeni.

La acest hazard istoric în urma căruia cultura românească a fost nevoită “să mai aștepte” o perioadă “nominalizarea” ei pe scena europeană se referea Garabet Ibrăileanu în introducerea celebrei sale lucrări “*Spiritul critic în cultura românească*” atunci când zicea : “Poporul român, atât de bine înzestrat, n-a avut norocul și onoarea să contribuie la formarea civilizației europene. Din cauze istorice bine cunoscute, el a trebuit să piardă toate bunurile culturale aduse aici de coloniști și să trăiască, mai bine de o mie de ani, o viață de păstorie, în vreme ce popoarele apusene, moștenitoare ale culturii antice, au putut nu numai să păstreze moștenirea, dar să o și mărească. Și au pierdut amândouă părțile: și cultura europeană, și poporul român. A pierdut și cultura europeană, căci o coardă, care ar fi fost sonoră, n-a vibrat. Dacă poporul român n-a luat parte direct la formarea civilizației europene, a luat o parte însemnată indirect. El a fost una din stâncile de care s-au izbit aici în Răsărit, pierzându-și energia, popoarele barbare care, dacă ar fi ajuns în Apus cu toată puterea mișcării inițiale, ar fi făcut imposibilă civilizația. După ce furtuna s-a mai liniștit - de tot nu s-a liniștit niciodată, în stare latentă e și astăzi - poporul român a început să se împărtășească și el din acea cultură acumulată în Apus, și nu a fost o pomană acea împărtășire, căci nu numai că a plătit-o și a plătit îndeajuns de scump, dar a avut și un drept asupra ei, căci, cum am spus, a contribuit indirect la formarea ei⁴⁹.

⁴⁸ Dan Zamfirescu, *op. cit.*, p. 26.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 85.

Paradoxal, aceste împrejurări istorice, aparent și dominant nefavorabile, au avut și partea lor pozitivă în evoluția culturii românești, aspect pe care am și încercat să-l pun în lumină în această lucrare. Ele au determinat asumarea, din partea culturii românești, a unei vocații unice în Europa, aceea de sinteză a culturilor non-europene venite din Răsărit: tradiția greco-bizantină, cultura de limbă slavonă, valorile universale ale islamului și civilizația occidentală își găsesc pe teritoriul vechii Dacii un loc de interferență, simbioză și sinteză. Chiar împărțirea timp de veacuri a teritoriului național în trei provincii cu trei dominante diferite (Transilvania sub stăpânire maghiară, austriacă și săsească – în Banat, Țara Românească sub influența bizantină și apoi sub stăpânire otomană, Moldova sub influența poloneză, rusă și otomană), reprezintă într-un mod aproape mistic, realizarea aici, la nivel microcosmic, a dezideratului european: unitate în diversitate. Acesta este deja asumat ontologic în sufletul românesc prin însăși structura lui unică: românul este de origine și limbă latină, dar de credință ortodoxă și răsăriteană. Acest lucru face din spațiul românesc o potențială zonă de dialog intercultural și interreligios, cu perspective promițătoare în domeniul pan-european. Doar un spirit irenic și o mentalitate tolerantă ca cele ale românului pot crea mediul unei reconcilieri definitive a tuturor culturilor care se întâlnesc în spațiul european. În aceste condiții nu ar mai fi vorba de o “ciocnire a civilizațiilor” (așa cum considera Huntington, în cartea cu același nume), ci de o întâlnire firească a lor, de o comunicare a valorilor și de un dialog constructiv.

Dacă până în secolul al XIX-lea cultura românească nu a găsit momentul unei afirmări majore, ea se revanșează față de Europa cu ceva mai mult, cu “vocația sintezei, a totalității, a unei dorințe de a prinde pe retina spiritului ei întregul fenomen al existenței umane și de a se afirma plener”⁵⁰, pe care o descoperim recapitulată în toate operele marilor genii ale spiritului românesc de mai târziu: Mihai Eminescu, George Enescu, Nicolae Iorga, Constantin Brâncuși, Nicolae Grigorescu, Mircea Eliade, B. P. Hașdeu, George Călinescu...

⁵⁰ *Ibidem*, p. 27.

De aceea putem afirma că, influențată de culturile non-europene cu care a luat contact în decursul istoriei, cultura românească a dobândit o disponibilitate pentru universal, un realism organic și o capacitate de a păstra neconținut contactul cu izvoarele vechi și cu tradițiile, fără a deveni anacronică. Acestea sunt valorile pe care ea le poate împărtăși culturii europene, precum și experiența ei milenară de a nu produce rupturi sau cotituri violente (așa cum s-a întâmplat în Europa Occidentală), asimilând tot ce este nou și frumos din fondul universal al umanității. Cultura europeană, la rândul ei, a reacționat ca un adevărat “burete” care a “absorbit”, pe rând, aspecte culturale din cele mai diverse, venite aici fie din Răsărit, fie din Apus.

Lucrarea de față a surprins doar trei dintre aceste influențe, considerate majore, care au marcat întreaga gândire europeană și “genotipul” ei cultural, încât astăzi este aproape imposibilă o delimitare exactă a ceea ce este pur european, de ceea ce a fost non-european. Trecerea timpului și împrejurările geo-politice au dus la împrărierea și europenizarea unor valori non-europene, selectate și filtrate de geniul intelectual și spiritual european.

În perspectivă românească, trecutul, prezentul și viitorul sunt una, iar culturile non-europene nu influențează Europa, civilizațiile orientale sau barbare nu “se ciocnesc” cu Europa, ci ele o completează pentru realizarea unității primordiale a spiritului uman, unitate care nu se poate întreține numai prin tratate, pacturi sau congregații politice, ci în primul rând prin dorința sinceră de a-l cunoaște pe celălalt, prin respect și dialog echitabil și prin promovarea poruncii Mântuitorului Iisus Hristos: “Să vă iubiți unii pe alții. Precum v-am iubit Eu pe voi, așa și voi să vă iubiți unul pe altul . Întru aceasta vor cunoaște toți că sunteți ucenicii Mei, dacă veți avea iubire unii față de alții” (Ioan XIII, 34-35).

Bibliografie

1. Anghelescu, Nadia, *Introducere în Islam*, Ed. Enciclopedică, București 1993, 144 p.
2. Bădiliță, Cristian, *Nostalgia Europei: volum în onoarea lui Alexandru Paleologul*, în colaborare cu Tudorel Urian, Ed. Polirom, Iași 2003, 287 p.
3. Bălan-Mihailovici, Aurelia, *Istoria culturii și civilizației creștine*, Ed. Oscar Print, București 2001, 313 p.
4. Bujoreanu, Ioan M., *Evreii din România*, Ed. Tipografia Academiei Române, București 1885, 42 p.
5. Cajal, Nicolae; Kóller, Hary, *Contribuția evreilor din România la cultură și civilizație*, Ed. Federației Comunităților Evreiești din România, București 1996, 664 p.
6. Cantacuzino, G., *Legăturile dintre civilizațiile orientală și occidentală în lumea antică*, Ed. Datina Românească, Vălenii de Munte 1929, 83 p.
7. Ceașescu, Gheorghe, *Orient și Occident în lumea greco-romană*, Ed. Enciclopedică, București 2000, 328 p.
8. Ciachir, Nicolae, *Istoria slavilor*, Ed. Oscar Print, București 1998, 466 p.
9. Compagnon, Antoine; Seebacher, Jacques, *Spiritul Europei*, Ed. Polirom, Iași 2002, 3 vol.
10. Constantinescu, Pavel, *Bizantinismul în România*, Ed. Socec, Iași 1924, 119 p.
11. Constantinescu, Viorica S., *Evreul stereotip*, Ed. Eminescu, București 1996, 180 p.
12. Cozma, Teodor, *O nouă provocare pentru educație : interculturalitatea*, Ed. Polirom, Iași 2001, 216 p.
13. Crainic, Nichifor, *Nostalgia Paradisului*, Ed. Moldova, Iași 1996, 120p.
14. Duțu, Alexandru, *Cultura română în civilizația europeană modernă*, Ed. Minerva, București 1978, 271 p.
15. Dvornik, Francis, *Slavii în istoria și civilizația europeană* Ed. ALL Educational, București 2001, 630 p.

16. Eisenberg, Josy, *O istorie a evreilor*, Ed. Humanitas, București 1993, 344 p.
17. Eșanu, Andrei, *Contribuții la istoria culturii românești*, Ed. Fundației Culturale Române, București 1997, 383 p.
18. Gonta, Alexandru I., *Relațiile romanilor cu slavii de răsărit până la 1812*, Ed. Universitas, Chișinău 1993, 156 p.
19. Hilberg, Raul, *Exterminarea evreilor din Europa*, Ed. Hasefer, București 1997, 2 vol., 336 p.
20. Huntington, Samuel P., *Ciocnirea civilizațiilor și refacerea ordinii mondiale*, trad. de Radu Carp, pref. Iulia Moțoc, Ed. Antet, București 1998, 528 p.
21. Iorga, Nicolae, *Bizanț după Bizanț*, Ed. 100+1 Gramar, București 2002, 280 p.
22. Lecca, Radu, *Eu i-am salvat pe evreii din România-Memorii 1931-1944*, ediție îngrijită, studiu introductiv și note de Alexandru V. Dita, pref. de Dan Zamfirescu, Ed. Roza Vânturilor, București 1994, 352 p.
23. Leontiev, Konstantin, *Bizantinismul și lumea slavă*, Ed. Anastasia, București 1999, 180 p.
24. Leroy-Beaulieu, Anatole, *Evreii și Antisemitismul*, Ed. H. Goldner, Iași 1892, 153 p.
25. Lovinescu, Eugen, *Istoria civilizației române moderne*, Ed. Ancora, București 1924-1925, 3 părți
26. Marroú, Henri-Irenée, *Sfântul Augustin și sfârșitul culturii antice*, trad. de Drăgan Stoianovici și Lucia Wald, Ed. Humanitas, București 1997, 565 p.
27. Mérad, Ali, *Islamul contemporan*, trad. de Gheorghe Țițeica, prefață de Daniela Zaharia, Ed. Corint, București 2003, 134 p.
28. Meyendorff, John, *Teologia Bizantină*, trad. de Pr. Conf. Dr. Alexandru Stan, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București 1996
29. Mihailă, G., *Cultura și literatura română veche în context european: studii și texte*, Ed. Stiințifică și Enciclopedică, București 1979, 432 p.

30. Miquel, André, *Islamul și civilizația sa : din secolul al VII-lea până în secolul al XX-lea*, trad. de Radu Florescu, Ed. Meridiane, București 1994, 2 vol.
31. Niemirower, J., *Evrei celebri : Sinagoga Magna a reprezentanților lui Israel*, București 1919, 32 p.
32. Oișteanu, Andrei, *Imaginea evreului în cultura română*, Ed. Humanitas, București 2001, 240 p.
33. Panaitescu, P. P., *Contribuții la istoria culturii românești*, ed. îngrijită de Silvia Panaitescu, prefață, note și bibliografie de Dan Zamfirescu, Ed. Minerva, București 1971, 639 p.
34. Pavel, Constantinescu, *Tragedia omului în cultura modernă*, ediție îngrijită, prefață și note de Marilena Andrei, Ed. Anastasia, București 1997, 100 p.
35. Peleş, Ioan, *Istoria culturii și civilizației românești*, Ed. Didactică și Pedagogică, București 1995, 95 p.
36. Poledna, Rudolf ; Ruegg, Francois și Rus, Călin, *Interculturalitate: cercetări și perspective românești*, Ed. Presa Universitară Clujeană, Cluj 2002, 217 p.
37. Popescu, Dumitru Gh., *Teologie și cultură*, Ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române , București 1993, 168 p.
38. Rider, Jacques, *Mitteleuropa*, trad. de Anca Opric, prefață de Andrei Corbea, Ed. Polirom, Iași 1997, 168 p.
39. Romanato, Gianpaolo Mario ; Lombardo, G. ; Culianu, Ioan Petru – *Religie și putere*, trad. de Maria Magdalena Anghelescu și Șerban Anghelescu, Ed. Nemira, București 1996, 235 p.
40. Rus, Remus, *Istoria filosofiei islamice*, Ed. Enciclopedică, București 1994, 344p.
41. Schuon, Frithjof, *Să înțelegem Islamul : introducere în spiritualitatea lumii musulmane*, Ed. Humanitas, București 1994, 256p.
42. Solomovici, Teșu, *România Iudaică : o istorie neconvențională a evreilor din România ; 2000 de ani de existență continuă*, Ed. Teșu, București 2001, 2 vol.

43. Stere, Constantin, *Elenismul și iudaismul în civilizația umană*, Ed. Adam, București 1998, 32 p.
44. Sourdel, Dominique ; Sourdel, Janine, *Civilizația Islamului clasic*, trad. de Eugen Filotte, Ed. Meridiane, București 1975, 880 p.
45. Sourdel, Dominique, *Islamul*, trad. de Liliana Saraiev, Ed. Humanitas, București 1993, 160 p.
46. Thoraval, Yves, *Dicționar de civilizație musulmană*, Ed. Univers Enciclopedic, București 1997, 332 p.
47. Țurcan, Robert, *Culte orientale în lumea romană*, Ed. Enciclopedică, București 1998, 472 p.
48. Yannaras, Christos, *Ortodoxie și Occident*, text îngrijit de Iulian Nistea, Ed. Bizantină, București 1995, 112 p.
49. Zamfirescu, Dan, *Istorie și cultură*, Ed. Eminescu, București 1975, 236 p .
50. Idem, *România pământ de civilizație și sinteză. Articole și reportaje*, Ed. pentru literatura, București 1969, 136 p.
51. Zamfirescu, Dan ; Iorga, Nicolae, *Sinteza bizantină : conferințe și articole despre civilizația bizantină*, Ed. Minerva, București 1972, 283 p.
52. Wigoder, Geoffrey, *Evreii în lume: dicționar biografic*, trad. Irina Horea, Viviane Prayer și Carmen Stanca, Ed. Hasefer, București 2001, 639 p.
53. xxx, *Biblia sau Sfânta Scriptură*, Ed. Fundația pentru Literatură și Artă « Regele Carol II », București 1939, 1450 p.
54. xxx, *Coranul cel Sfânt și traducerea sensurilor în limba română*, Liga Islamică și culturală din România, ed. a 2-a, Ed. Islam, Timișoara 1999, 770 p.
55. xxx, *Dicționarul Explicativ al Limbii Române*, Ed. a II-a. Ed. Univers Enciclopedic, București 1996, 2140 p.
56. <http://quintet.ro/biblioteca/carti/istorie/tatar/cuprins.html> Octavian Tatar, *Cultura și civilizația la români*.